

Θέματα Αρχαιολογίας

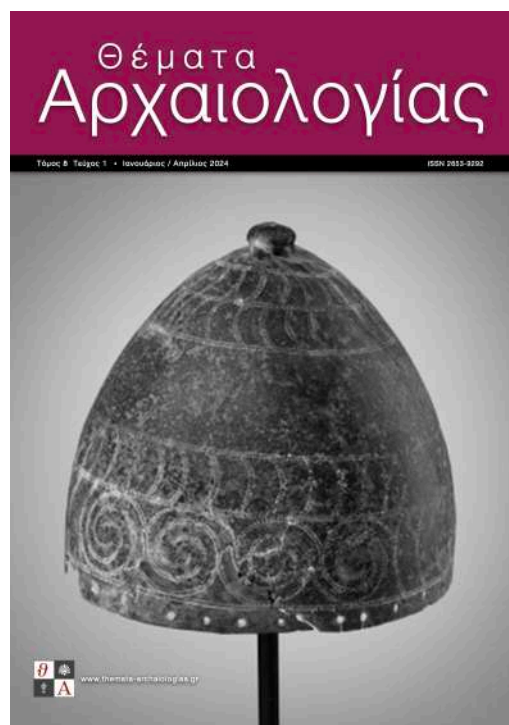
www.themata-archaiologias.gr | Themes in Archaeology Journal | ISSN: 2653-9292

Οι «αρχαιολογικές» δραστηριότητες του Ριχάρδου Κρούγκερ. Λαθρανασκαφές, εμπορεία και δωρεές αρχαιοτήτων από την Κρήτη (1890-1930)

Συγγραφείς: Πέτρος Κώρης, Γιώργος Λιμαντζάκης

Ηλεκτρονική διεύθυνση άρθρου (Url): <https://www.themata-archaiologias.gr/wp-content/uploads/2025/03/richard-kruger-2024-8-1-36-55.pdf>

© Περιοδικό Θέματα Αρχαιολογίας, τόμος 8, τεύχος 1, Ιανουάριος/Απρίλιος 2024, σ. 36-55

Τα **Θέματα Αρχαιολογίας** είναι ένα, μη κερδοσκοπικό, επιστημονικό περιοδικό που έχει ως αποκλειστικό σκοπό να συμβάλει στην έγκυρη και επιστημονικώς αποδεκτή διάδοση και οικειοποίηση του τρόπου σκέψης και των κατακτήσεων της Αρχαιολογίας και της Ιστορίας της Τέχνης.

Αυτό το άρθρο χορηγείται με άδεια Creative Commons Αναφορά Δημιουργού-Μη Εμπορική Χρήση-Όχι Παράγωγα Έργα 4.0 Διεθνές

The “archaeological” activities of Richard Krüger
Illegal excavations, trade and donations of antiquities
from Crete (1890-1930)

Abstract at the end of the article

Οι «αρχαιολογικές» δραστηριότητες του Ριχάρδου Κρούγκερ

Λαθρανασκαφές, εμπορεία και δωρεές αρχαιοτήτων από την Κρήτη (1890-1930)

Πέτρος Κώρης

Ιστορικός - Δρ Ιστορίας
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Γιώργος Λιμαντζάκης

Τουρκολόγος - Δρ Πολιτικής Επιστήμης
& Ιστορίας
Πάντειο Πανεπιστήμιο

Το παρόν άρθρο πραγματεύεται τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Ριχάρδου Κρούγκερ (Richard Georg Krüger) στην Κρήτη, όπου ο ίδιος εγκαταστάθηκε ως έμπορος το 1887, έγινε γραμματέας του αυστρουγγρικού προξενείου το 1890 και πρώτος πρόξενος της Γερμανίας στην Κρήτη το 1901. Παρότι ο Κρούγκερ έδινε πάντα προτεραιότητα στις οικονομικές και πολιτικές του δραστηριότητες, φαίνεται να επηρεάστηκε ιδιαίτερα από τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του συμπατριώτη του Ερρίκου Σλήμαν (Heinrich Schliemann), και επιχείρησε να τον μιμηθεί. Περιηγήθηκε δεκάδες τοποθεσίες αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στην Κρήτη, ανέσκαψε και αγόρασε αρχαιότητες, ορισμένες εκ των οποίων αργότερα παραχώρησε στα μουσεία των Χανίων και του Ρεθύμνου ή σε μουσεία της Γερμανίας, ενώ πολλές άλλες χάθηκαν το 1916, όταν το σπίτι του στα Χανιά λεηλατήθηκε. Κύριες πηγές για το παρόν άρθρο αποτελούν το «Σύντομο Βιογραφικό» (*Kurzgefaßter Lebenslauf*) που έγραψε ο ίδιος στα γερμανικά το 1942, αλλά και το βιβλίο της συζύγου του, Βαπτιστίνης Ικάρ-Κρούγκερ (Baptistine Krüger-Icarde), *Εκ της εν Κρήτη ζωής ενός Γερμανού Φιλέλληνας*, που εκδόθηκε στα Χανιά το 1931.¹

Λέξεις ευρετηρίου

Ριχάρδος Κρούγκερ
Ερρίκος Σλήμαν
Γερμανοί αρχαιολόγοι
Κρητικές αρχαιότητες

Έως τα τέλη του 19ου αιώνα, ελάχιστα πράγματα ήταν γνωστά για τις αρχαιότητες της Κρήτης. Ένας από τους πρώτους που ασχολήθηκαν σοβαρά με την αρχαιολογία στην Κρήτη ήταν ο Ηρακλειώτης αρχαιολόγος Μίνωας Καλοκαιρινός, ο οποίος πραγματοποίησε την πρώτη ανασκαφή στον λόφο «Κεφάλα» της Κνωσού τον Δεκέμβριο του 1878. Ο Καλοκαιρινός ανακάλυψε μια αποθήκη του μινωικού ανακτόρου, όπου βρέθηκε πλήθος από αγγεία και πιάτα. Η ανακάλυψή του ώθησε τον πρόξενο των Ηνωμένων Πολιτειών στην Κρήτη Ουίλιαμ Στίλμαν (William Stillman) να μιλήσει για «σπουδαίο οικοδόμημα» που ταυτιζόταν με τον μυθικό λαβύρινθο, ενώ ο Γερμανός αρχαιολόγος Αρτούρ Μιλχόφερ (Arthur Milchhöfer) υποστήριξε στο βιβλίο του *Die Anfänge der Kunst in Griechenland (Η αρχή της Τέχνης στην Ελλάδα)*, το 1883, ότι ο Μυκηναϊκός πολιτισμός φαινόταν να έλκει την καταγωγή του από

έναν αρχαιότερο πολιτισμό, ο οποίος θα πρέπει να αναπτύχθηκε στην Κρήτη.² Το 1884 ο Ιταλός αρχαιολόγος Φεντερίκο Αλμπέρ (Federico Halbherr) ανακάλυψε τον *Κώδικα της Γόρτυνας* (εικ. 1), τον αρχαιότερο νομοθετικό κώδικα στην Ευρώπη.³ Οι ανακαλύψεις αυτές προκάλεσαν ένα αυξημένο ενδιαφέρον για τις κρητικές αρχαιότητες, προσελκύοντας δεκάδες ειδικούς και μη από όλη την Ευρώπη. Από το 1886 ο Γερμανός Ερρίκος Σλήμαν προσπαθούσε να αγοράσει τον λόφο «Κεφάλα», αλλά δεν τα κατάφερε και εγκατέλειψε την προσπάθεια το 1890. Τον λόφο αγόρασε τελικά ο Βρετανός Άρθουρ Έβανς (Sir Arthur Evans), ο οποίος εγκαταστάθηκε στην Κρήτη το 1894 και πραγματοποίησε εκτενείς ανασκαφές στην Κνωσό από το 1900.⁴ Οι ανασκαφές του αποκάλυψαν πλήθος στοιχείων για τον Μινωικό πολιτισμό, διευρύνοντας σημαντικά τις γνώσεις μας για την πρόωμη ιστορία του νησιού.

1. Ο Ιταλός αρχαιολόγος Φεντερίκο Αλμπέρ μελετά τον Κώδικα της Γόρτυνας (1884).

2. Ο Ριχάρδος Κρούγκερ, σε νεαρή ηλικία.

3. Η Βαπτιστίνη Ικάρ-Κρούγκερ, σε ηλικία 30 ετών.

Ένας από τους λιγότερο γνωστούς αρχαιοδίφες που εγκαταστάθηκαν και έδρασαν στην Κρήτη το ίδιο περίπου διάστημα ήταν ο Γερμανός Ριχάρδος Γκέοργκ Κρούγκερ (Richard Georg Krüger) (εικ. 2). Ο Κρούγκερ γεννήθηκε το 1860 στο Τάρνοβιτς (Tarnowitz)⁵ της Άνω Σιλεσίας· γονείς του ήταν ο Ρούντολφ Κρούγκερ (Rudolf Krüger) και η Εριέττε Μάτσκε (Eriette Matschke), διαμαρτυρούμενοι στο θρήσκευμα, όπως και ο ίδιος. Ο Κρούγκερ φοίτησε στο Realschule⁶ της πόλης Γκέρολιτς (Görlitz) μέχρι την ηλικία των 15, ενώ στη συνέχεια ολοκλήρωσε την τεχνική και εμπορική εκπαίδευσή του μέχρι τα 18 στην Εμπορική και Βιομηχανική Σχολή της ίδιας πόλης. Λόγω κάποιας απροσδιόριστης σωματικής αδυναμίας, ενδεχομένως αναπνευστικού τύπου, απαλλάχθηκε από τη στρατιωτική θητεία και ανέλαβε διάφορες θέσεις ως λογιστής και τεχνικός ανταποκριτής σε εργοστάσια μηχανημάτων στη

βόρεια και τη νότια Γερμανία μέχρι το 1878.⁷ Όπως αναφέρει στο «Σύντομο Βιογραφικό» του (*Kurzgefaßter Lebenslauf*), που έγραψε το 1942,⁸ «Λόγω του ενδιαφέροντός μου για την αρχαιότητα, ακολούθησα αργότερα και αρχαιολογικές και ιστορικές σπουδές τέχνης», αλλά η αναφορά του αυτή δεν επιβεβαιώνεται από κάποια πηγή. Συνεχίζει, αναφέροντας ότι «Εκτός από τη μητρική μου γλώσσα, απέκτησα καλή γνώση Γαλλικών, Ιταλικών, Ελληνικών και σε κάποιο βαθμό των Αγγλικών. Η δουλειά μου με πήγε στην Ολλανδία, το Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ισπανία, την Ιταλία, τη Βόρεια Αφρική, την Κυρηναική [Λιβύη] και την Ελλάδα». Τα ταξίδια στις τρεις τελευταίες περιοχές συνδυάστηκαν, όπως θα φανεί αργότερα, με τα αρχαιολογικά ενδιαφέροντά του. Τελικά, το 1888 εγκαταστάθηκε στην Κρήτη, «[σ]το νησί όπου ανθίζουν οι πορτοκαλιές και οι λεμονιές».⁹

4. Ο Ερρίκος Σλήμαν, πρότυπο του Ριχάρδου Κρούγκερ.

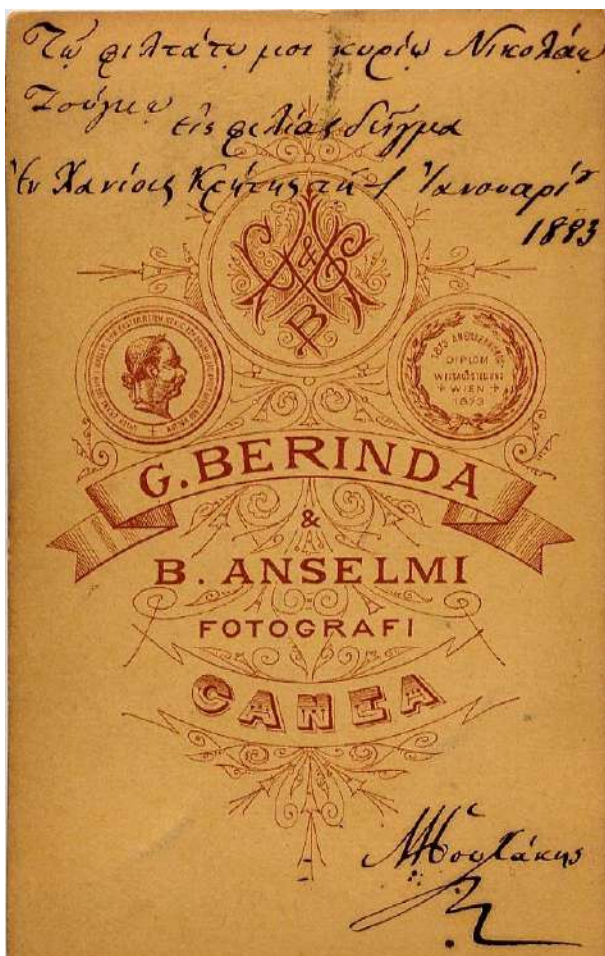

5. Ο Βίλχελμ Ντέρπφελντ μαζί με τη σύζυγό του Άννε και τον Γερμανό πρέσβη Λούντβιχ Γκραφ φον Βέοντελεν, στην Πύλη των Λεόντων στις Μυκήνες το 1891.

Ο Σλήμαν ως πρότυπο

Ο Κρούγκερ δεν αναφέρει αν τα αρχαιολογικά του ενδιαφέροντα επέδρασαν καθοριστικά στην απόφασή του να εγκατασταθεί στην Κρήτη, αλλά η σύζυγός του Βαπτιστίνη Ικάο-Κρούγκερ (εικ. 3) φαίνεται να πίστευε κάτι τέτοιο, καθώς σημειώνει πως ο σύζυγός της «κατείχε μίαν άρτίαν έμπορικην και τεχνικην μόρφωσιν, επί πλέον δέ είχεν έκπαιδευθη είς τò πολυτεχνείον τής πατρίδος του, όπως και είς τήν άρχαιολογίαν και τās ώραιάς τέχνας. [...] Άπάσας τάυτας τās γνώσεις και τήν πείραν, του έγεννήθη ή έπιθυμία νά χρησιμοποιήση είς τήν ξένην, έξ όλων δέ τών χωρών τόν είλκνεν ή Έλλάς. Έπειδή δέ εκ παιδικής ήλικίας είχε μίαν ζωηράν κλίσιν προς τήν Άρχαιολογίαν, ή Έλληνική χώρα μετά τών άρχαιολογικών μουσειών της και του ιδίόρρυθμου λαού της είναι φανερό ότι τόν προσείλκνυσαν, όπου ο πολυς Σλίμανν ο συμπολίτης του, ως πρωτοπόρος τής άρχαιολογικής έπιστήμης είχεν εγκαινιάσει πρώτος τās δι' άνασκαφών έρεύνas, αί όποίαι τόσους θησαυρούς έφερον είς φώς και τόσας κατακτήσεις έπιστημονικάς προσεπόρισαν είς τόν κλάδον τούτον».¹⁰ Η αναφορά αυτή υποδεικνύει ότι ο Κρούγκερ έβλεπε τον ερασιτέχνη αρχαιολόγο και συμπατριώτη του Ερρίκο Σλήμαν ως πρότυπο (εικ. 4).

Όπως και ο Κρούγκερ, ο Σλήμαν είχε ξεκινήσει ως έμπορος και επιχειρηματίας, είχε ταξιδέψει σε πολλές χώρες και γνώριζε αρκετές γλώσσες. Η κύρια διαφορά του από τον Κρούγκερ ήταν οι σπουδές του, καθώς είχε σπουδάσει αρχαία και νέα ελληνική γλώσσα στην Πετρούπολη και αρχαιολογία στο Παρίσι (για δύο χρόνια), ενώ το 1869 αναγορεύτηκε διδάκτορας του Πανεπιστημίου του Ρόστοκ (Universität Rostock). Ο Σλήμαν πραγματοποίησε τις πρώτες ανασκαφές του στην Τροία μεταξύ των ετών 1870-1873, ενώ ακολούθησαν άλλες στις Μυκήνες, την Ιθάκη και τον Ορχομενό. Το 1874 ιδρύθηκε το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (Deutsches Archäologisches Institut) στην Αθήνα, ενισχύοντας τη γερμανική αρχαιολογική παρουσία στην Ελλάδα, ενώ παράλληλα ο Σλήμαν συνέχισε τις ανασκαφές του μαζί με τον Γερμανό αρχαιολόγο Βίλχελμ Ντέρπφελντ (Wilhelm Dörpfeld) στην Τίρυνθα και την Τροία¹¹ (εικ. 5). Ο Ντέρπφελντ ήταν επίσης γνωστός από το 1877, όταν μαζί με άλλους καταξιωμένους Γερμανούς και δυτικούς αρχαιολόγους ανέσκαψε την αρχαία Ολυμπία.¹² Το 1882

6. Κάρτα του φωτογραφείου των Μπερίντα και Ανζέλμι (1883).

το ελληνικό κράτος ψήφισε ειδικό νόμο που προέβλεπε την παραχώρηση των διπλών αρχαιοτήτων από τις ανασκαφές στην Ολυμπία στη Γερμανία, ενώ η γερμανική αρχαιολογική παρουσία στην Ελλάδα ενισχύθηκε έτι περισσότερο το 1896 με την ίδρυση της Γερμανικής Σχολής (Deutsche Schule) στην Αθήνα.¹³ Οι ανακαλύψεις των Σλήμαν και Ντέρφελντ προκάλεσαν μια έκρηξη αρχαιολατρίας στον ευρωπαϊκό κόσμο, συμβάλλοντας μεταξύ άλλων στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων το 1897.¹⁴ Σε κάθε περίπτωση, είναι σαφές ότι το ενδιαφέρον του Κρούγκερ για την αρχαία Ελλάδα δεν ήταν τυχαίο, αλλά συνιστούσε, εν πολλοίς, ένα ιδεολογικό παράγωγο της εποχής. Εξάλλου, η Ικάρ-Κρούγκερ αναφέρθηκε συγκεκριμένα στον Σλήμαν, υποδηλώνοντας μια πιθανή ταύτιση με τον σύζυγό της. Αν ο Σλήμαν μπόρεσε να καταφέρει τόσα πολλά ταξιδεύοντας, μαθαίνοντας και χρηματοδοτώντας τις

ανασκαφές του με τα κέρδη των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων, γιατί να μην μπορούσε να κάνει το ίδιο και ο Κρούγκερ;

Η πρώτη περίοδος της αρχαιολογικής δραστηριότητας του Κρούγκερ

Η Ικάρ-Κρούγκερ αναφέρει πως η επιθυμία του συζύγου της να καταπααστεί με την αρχαιολογία διευκολύνθηκε από τη σχέση του με τον Ιωσήφ Μπερίντα (Joseph ή Giuseppe Berinda), μηχανικό, έμπορο και φωτογράφο που ζούσε στα Χανιά (εικ. 6).¹⁵ Ο Μπερίντα πρότεινε στον Κρούγκερ να συνεργαστούν, πρόταση που ο τελευταίος δέχθηκε με ευχαρίστηση. Σύμφωνα με την Ικάρ-Κρούγκερ, «*Η προσωρινή κατ' αρχάς υπ' αυτού θεωρηθείσα εν Κρήτη παραμονή του, επέπρωτο να είναι όριστική και δια βίου, διότι μετά τινά ἔτη ἐργασίας ἐν Χανίοις ἔλαβε τὴν ὀριστικὴν ἀπόφασιν νὰ μὴ μετακινήθῃ πλέον, ἀλλὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ ὀριστικῶς*».¹⁶ Τα βιβλία των Κρούγκερ και οι αρχειακές πηγές συμφωνούν ότι μέχρι το 1890 ο Κρούγκερ εργαζόταν ως υπάλληλος της ναυτιλιακής εταιρείας Österreichischer Lloyd,¹⁷ τη διαχείριση της οποίας είχε αναλάβει ο Μπερίντα, και ταυτόχρονα ως βοηθός γραμματέα του αυστρουγγρικού προξενείου, ενώ από το 1890 ίδρυσε μια δική του εμπορική εταιρεία στα Χανιά, η οποία παρέμεινε υπό τη διαχείρισή του μέχρι το 1901.¹⁸ Στο περιθώριο των επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων, ο Κρούγκερ φαίνεται να έβρισκε συχνά χρόνο να ασχοληθεί με την αρχαιολογία, και μέσω αυτής να ικανοποιήσει τη διάθεσή του για μάθηση και εξερεύνηση. Η Ικάρ-Κρούγκερ αναφέρει πως ο σύζυγός της «*ἐδείκνυε πάντοτε ζωηρὸ ἐνδιαφέρον διὰ τὴν ἀρχαιολογικὴν ἐπιστήμην. Μία ἐσωτερικὴ ἀνάγκη τὸν ὑπεχρέου νὰ καταρτίσῃ μίαν ὀλόκληρον βιβλιοθήκην πρὸς τοῦτο. Πολλάκις ἐπιχειρήσαμεν ἐκδρομὰς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς Νήσου, πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ ἐπισκεφθῶμεν καὶ μελετήσωμεν τὰ ἀρχαιολογικὰ τῶν ἀρχαιοτάτων Μινωϊκῶν πόλεων, ὅπως καὶ ἐκεῖνα τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ νὰ ἐντρυφύσωμεν εἰς τὰς καλλονὰς τῆς Φύσεως, ἢ ὅποια τόσον πλουσιοπαρόχως ἐφιλοδώρησε τὴν Κρήτην*»¹⁹ (εικ. 7).

Κατά τη διάρκεια αυτών των «περιπλανήσεων» το ζεύγος Κρούγκερ πραγματοποίησε αρκετές λαθρανασκαφές, ενώ σε άλλες περιπτώσεις φαίνεται να αγόρασε αρχαιότητες, τις οποίες αργότερα χάρισε ή πούλησε. Με δεδομένο ότι το βιβλίο της

7. Ο Ριχάρδος Κρούγκερ, με φέσι και ναργιλέ, στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ιζάρ-Κρούγκερ απευθυνόταν στο ελληνικό κοινό και απέβλεπε στο να βελτιώσει την εικόνα του συζύγου της,²⁰ αυτή αποφεύγει κάθε αναφορά στις λαθρανασκαφές και την εμπορεία αρχαιοτήτων. Ο Κρούγκερ, από την άλλη, απευθυνόταν σε ένα γερμανικό κοινό, και δεν ένιωθε την ανάγκη να αυτολογοκριθεί. Έτσι, ομολογεί πως «Κατά την Τουρκοκρατία στην Κρήτη δημιούργησα πλούσιες συλλογές αρχαιολογικών και επιστημονικών αντικειμένων, μερικά από τα οποία δώρισα στα τοπικά μουσεία του Βερολίνου,²¹ της Γκότα,²² της Φρανκφούρτης επί του Μάιν²³ και του Γκέρολιτς».²⁴ Δυστυχώς ο Κρούγκερ δεν αναφέρει και δεν μπορέσαμε να επιβεβαιώσουμε πότε έγινε η δωρεά αρχαιοτήτων σε αυτά τα γερμανικά μουσεία και από ποιες αρχαιολογικές θέσεις προέρχονταν οι αρχαιότητες (εικ. 8). Υποθέτουμε, ωστόσο, ότι οι δωρεές στο Μουσείο των Δουκών της Γκότα πρέπει να έγιναν μετά από συνεννόηση με τον διευθυντή του ιδρύματος, το διάστημα 1890-1939, Καρλ Πούργκολντ (Karl Purgold), ο οποίος επισκέφθηκε το νησί κάποια απροσδιόριστη χρονική στιγμή και ξεναγήθηκε από τον Κρούγκερ.²⁵ Ο Πούργκολντ είχε λάβει μέρος στις γερμανικές ανασκαφές στην Ολυμπία, όπου ανέλαβε την ανάλυση επιγραφών, κατά συνέπεια δεν αποκλείεται να αναζήτησε και μελέτησε κάτι αντίστοιχο στην Κρήτη.

8. Το Μουσείο των Δουκών της Γκότα (Herzogliches Museum Gotha).

Σε κάθε περίπτωση, η ευκολία με την οποία μπορούσε να επιδοθεί σε κάτι τέτοιο δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει, καθώς η ιδιότητά του ως εκπροσώπου ενός ευρωπαϊκού κράτους που είχε θερμές -αν όχι συμμαχικές σχέσεις- με το οθωμανικό τού παρείχε σημαντική ελευθερία κινήσεων. Από τα μέσα του 19ου αιώνα υπήρχε μια έξαρση στην εξαγωγή αρχαιοτήτων από την οθωμανική επικράτεια, η οποία ώθησε την κεντρική κυβέρνηση να ορίσει το 1850 ότι η πραγματοποίηση οποιασδήποτε αρχαιολογικής έρευνας προϋπέθετε την παραχώρηση άδειας, η οποία πρακτικά αντιμετωπιζόταν ως άδεια εξαγωγής.²⁶ Υπό αυτή την έννοια, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναζήτησε τρόπους να ρυθμίσει την αρχαιολογική δραστηριότητα, και όχι να διατηρήσει τα αντικείμενα εντός των συνόρων της. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1869, εκδόθηκε διάταγμα σύμφωνα με το οποίο τα αρχαιολογικά ευρήματα θα πρέπει να αποστέλλονται στην Κωνσταντινούπολη, και αν αυτό δεν ήταν εφικτό, οι κατά τόπους διοικητές θα έπρεπε να προβαίνουν στην αγορά των εν λόγω αντικειμένων, σημειώνοντας τον τόπο εύρεσής τους και την αξία τους.²⁷ Σε ό,τι αφορά την Κρήτη, μετά το 1889 η οθωμανική διοίκηση δεν επέτρεπε νέες ανασκαφές,²⁸ αλλά επέτρεπε την επιφανειακή έρευνα και την εμπορεία αρχαιοτήτων. Σε κάποιες περιπτώσεις, οι οθωμανικές αρχές ισχυριζόνταν ότι ήταν προϋπόθεση η αγορά της γης από τον ιδιοκτήτη και η εξασφάλιση επίσημης άδειας με φιρμάνι (διάταγμα), με την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να αποσπάσουν κάποιο αντάλλαγμα για τη «μεσιτεία» τους.²⁹

Φαίνεται πως οι αρχαιολογικές αναζητήσεις και «περιπλανήσεις» του Κρούγκερ δεν περιορίστηκαν στην Κρήτη, καθώς η Ικάρ-Κρούγκερ αναφέρει ότι «*Ο σύζυγός μου έπεσκέφθη άκομη και την Κυρήνην τής Βορείου Αφρικής,³⁰ [...] κεμένην μεταξὺ τῆς σημερινῆς Δέρνας καὶ Βεγγάζης, ὅπου ἐδέησε νὰ παραμείνῃ ἐπὶ τρεῖς μῆνας*». Δεν είναι σαφές αν ο Κρούγκερ μετέβη εκεί στο πλαίσιο των επιχειρηματικών ή των αρχαιολογικών του δραστηριοτήτων, αλλά η Βαπτιστίνη σημειώνει ότι «*Ἦτο ἡ ἐποχὴ καθ' ἣν δὲν εἶχον καταλάβει ἀκομη οἱ Ἴταλοι τὸ τμήμα τοῦτο τῆς Ἀφρικανικῆς Ἠπείρου.*³¹ [...] *Ἐκ τῆς Κυρηναϊκῆς μετεκόμισεν ὁ σύζυγός μου εἰς Χανία διάφορα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ἐκ μαρμάρου, ἀγγεῖα πῆλινα καὶ ὑάλινα διάφορα*»,³² τα οποία πρόσθεσε στη συλλογή που δια-

9. Ο αρχαιολόγος και βουλευτής Πεδιάδος Ηρακλείου Στέφανος Ξανθουδίδης.

τηρούσε στο σπίτι του, στο παλιό λιμάνι των Χανίων.

Η Κρητική Πολιτεία νομοθετεί την προστασία των αρχαιοτήτων

Οι κρητικές αρχές ήταν ενήμερες για αυτές τις πρακτικές, αλλά αδυνατούσαν να επέμβουν όσο η Κρήτη βρισκόταν υπό οθωμανική κυριαρχία. Η πολιτική κατάσταση άλλαξε άρδην με την επανάσταση του 1897, η οποία προκάλεσε την ελλαδική και ευρωπαϊκή επέμβαση, και τελικά οδήγησε στην απομάκρυνση του οθωμανικού στρατού από την Κρήτη και τη συγκρότηση πραγματικά αυτόνομων θεσμών στα τέλη του 1898.³³ Κατά τη διάρκεια μίας από τις πρώτες κιόλας συνεδριάσεις της Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών, στις 13 Φεβρουαρίου 1899, ο αρχαιολόγος και βουλευτής Πεδιάδος Ηρακλείου Στέφανος Ξανθουδίδης (εικ. 9) πρότεινε να ψηφιστεί κατεπειγόντως νόμος «*περί ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν*», «*διότι ἤρχισαν αἱ προτάσεις περὶ ἀρχαιολογικῶν ἐργασιῶν ἐν Κρήτῃ [ἀπὸ ξένους ιδιώτες καὶ ξένες αποστολές] καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχει νόμος ἐξασφαλίζων τὰς ἀρχαιοτήτας ὑπὸ πάσας τὰς ἀπόψεις*».³⁴ Η πρόταση υιοθετήθηκε αμέσως, και χάρη στο ζωνηρό ενδιαφέρον πολλών βουλευτών, μέσα σε διάστημα λίγων μη-

νών ψηφίστηκε ο λεγόμενος αρχαιολογικός νόμος, «δι' οὐ ἐξησφαλίζοντο ὑπὲρ τοῦ τόπου τὰ ἀρχαία κειμήλια, ἀπαγορευομένης πάσης ἐξαγωγῆς ἀρχαίων ἐκ τῆς νήσου, ἐπροστατεύοντο ἀπὸ περαιτέρω βανδαλικῆς καταστροφῆς καὶ ἀρχαιοκαπηλικῆς αἰσχροκερδείας τὰ ἐναπομένοντα, καὶ διηκολύνετο ἡ ἀνασκαφῆ καὶ ἀνεύρεσις τῶν ἐν Κρήτῃ ἀρχαίων ἡρώων τῆς ἐπιστήμης».³⁵

Σε συνέχεια αὐτῆς τῆς πρωτοβουλίας, ἡ ρεθυμνιώτικη εφημερίδα Ἀναγέννησις ἐγράφε στις 3 Ἀπριλίου 1899 ὅτι «Μετὰ χαρᾶς ἀγγέλλομεν ὅτι μετ' οὐ πολὺ δημοσιεύεται ὁ νόμος περὶ ἀρχαιοτήτων, τὸν ὁποῖον συνέταξεν ὁ κ. Καββαδίας, Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων. Ἡ σύνταξις τοῦ νόμου τούτου ὀφείλεται πρωτίστως εἰς τὸν Ἐπίσκοπον Ρεθύμνης καὶ Ἀύλοποτάμου Διονύσιον [Καστρινογιαννάκη]. Ὁ νόμος οὗτος, συγκείμενος ἐκ 16 ἄρθρων κανονίζει τὰς σχέσεις τῆς Κρητικῆς Πολιτείας πρὸς τὰς ξένας ἀρχαιολογικὰς σχολὰς, εἰς τὰς ὁποίας δὲν παρεμβάλλονται προσκόμματα, ἀφ' οὐ αὐταὶ ἀφιλοκερδῶς ἐργασθῶσι. Στηρίζεται δ' οὗτος ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ὅτι πάντα τ' ἀρχαία τὰ εὐρισκόμενα ἐν Κρήτῃ εἰς δημόσια καὶ ἰδιωτικὰ κτήματα εἶνε κτήμα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ἐπομένως μόνῃ ἢ Κρητικῇ Κυβέρνησις ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ἐκτελέσεως ἀνασκαφῶν, εἴτε αὐτῇ, εἴτε δι' ἐπιστημονικῶν ἰδρυμάτων οἰασθῆποτε ἐθνότητος, ἅτινα θὰ ἐργάζωνται ἀδεία τῆς Κυβερνήσεως καὶ εἰς ὄφελος τῶν ἐν Κρήτῃ Μουσείων, θὰ ἔχῃσι δὲ μόνον τὸ δικαίωμα τῆς λήψεως ἐκμαγείων, ἐξ ἄλλου ὅμως λαμβάνεται πρόνοια ν' ἀποζημιώνονται καὶ οἱ ἰδιοκτῆται δι' ἀναλόγου ἀποζημιώσεως».³⁶ Στον ἀπόηχο τῆς ψήφισις αὐτοῦ του νόμου, πολλοὶ ξένοι ἀρχαιολόγοι ζήτησαν καὶ πήραν ἀδεία ἀνασκαφῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Ἄρθουρ Ἐβανς γιὰ τὴν Κνωσό, ὁ Ντέιβιντ Χόγκαρθ (David George Hogarth) γιὰ τὴ Ζάκρο, ὁ Ζοζέφ Ντεμάρν (Joseph Demargne) γιὰ τὸν Γουλά Μεραμπέλου καὶ τὴν Ἴτανο, καὶ οἱ Φεντερίκο Ἀλμπέρ καὶ Λουίτζι Περνιέρ (Luigi Pernier) γιὰ τὴ Φαιστό καὶ τὴν Ἀγία Τριάδα.³⁷

Σύμφωνα με τὶς διαθέσιμες πηγές, ὁ Κρούγκερ δὲν ζήτησε ἀδεία γιὰ ἀνασκαφές. Εἶναι ἀρκετὰ βέβαιο ὅτι συνέχισε τὶς «περιπλανήσεις» του, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε με ποια συχνότητα καὶ ποια ἀποτελέσματα. Ἡ σύζυγός του ἀναφέρει πῶς «Ὅταν μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἔνωσιν αὐτῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἤρχισαν νὰ ἐνδια-

10. Ὁ μικρότερος ἀδερφός του Ριχάρδου, Μαξ Κρούγκερ.

φέρωνται διὰ τὴν ἀρχαιολογίαν καὶ ν' ἀποδίδωσι τὴν ἐμπρέπουσαν σημασίαν εἰς τὰ ἀρχαία εὐρήματα, καὶ ὄχι ὅπως συνέβαιναν ὑπὸ τῆς Τουρκικῆς διοικήσεως, καὶ ὅταν κατήρτισαν εἰς τὰς τρεῖς κυριωτέρας πόλεις τῆς Νήσου [Χανιά, Ρέθυμνο καὶ Ηράκλειο] Μουσεία, εἰς τὰ ὁποία περιέλαβον ἅπαντα τὰ εὐρεθέντα πολύτιμα λείψανα τοῦ ἀρχαίου Κρητικοῦ πολιτισμοῦ, κατέθεσεν ὁ σύζυγός μου τὰ μέχρι τότε εἰς χεῖρας τοῦ ἀρχαιολογικῶν εὐρήματα καὶ διάφορα νομίσματα εἰς τὸ ἐν Χανίοις Μουσεῖον, ὅπως ἐπίσης καὶ μερικὰ βιβλία ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Κρητικῆς ἱστορίας».³⁸ Μία παρόμοια, ἀν καὶ πιο λιτὴ ἀναφορὰ κάνει καὶ ὁ Ριχάρδος στὸ σύντομο ἀπομνημόνευμά του, ἀναφέροντας πῶς «Ἐδωσα ἓνα μεγάλο μέρος [ἀρχαιοτήτων] καὶ στὸ μουσεῖο τῶν Χανίων, μετὰ τὴν ἔνωσιν τοῦ νησιοῦ με τὴν Ἑλλάδα».³⁹

Ὁ Κρούγκερ προτείνει τὴν ἀπεικόνισιν τοῦ Κύδωνα ὡς συμβόλου τοῦ Δήμου Χανίων

Μετὰ τὴ συγκρότησιν τῶν ἀυτόνομων ἀρχῶν,⁴⁰ οἱ πηγές ἀναφέρουν ὅτι ὁ Κρούγκερ διετέλεσε γιὰ δύο, τουλάχιστον, χρόνια (1900-1901) μέλος τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου τῶν Χανίων.⁴¹ Ἡ Ἰζάρ-Κρούγκερ ἐπιβεβαιώνει αὐτὴ τὴν πληροφορία, προσθέτοντας ἐπίσης ὅτι στὸ Δημοτικὸ Συμβούλιο συμμετείχε καὶ ὁ ἀδελφός του Κρούγκερ, ὁ Μαξ (Max Krüger) (εἰκ. 10),⁴² «διότι ὡς γνωστὸν ἐπρεπε

11. Στατήρας που απεικονίζει τον Κύδωνα, 270-250 π.Χ.

12. Σημερινό λογότυπο του Δήμου Χανίων.

καὶ ἐν τῷ Δημοτικῷ Συμβουλίῳ νὰ ὑπάρχωσιν ἀντιπρόσωποι τῶν [ευρωπαϊκῶν] Δυνάμεων». Η επιλογή αυτή δείχνει ότι η οικογένεια Κρούγκερ απολάμβανε της εμπιστοσύνης του γερμανικού Ράιχ, το οποίο ἔμμεσα αναγνώριζε το δίκτυο επιρροῆς των Κρούγκερ στο νησί.

Η Ικάρ-Κρούγκερ επίσης υποστηρίζει πως «Ἡ σφραγὶς μάλιστα τοῦ Δήμου Χανίων, ἡ ὁποία ὑπάρχει καὶ σήμερα, ἐγένετο κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τὸ ὁποῖο ἐπρότεινε ὁ σύζυγός μου τότε. Αὐτὴ παριστᾷ τὸν Κύδωνα κνηγὸν μετὰ τοῦ σκύλου του, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται καὶ ὁ μυθικὸς ἰδρυτὴς τῆς πόλεως Κυδωνίας. Ἡ Κυδωνία εἶχε καὶ ιδιαίτερα νομίσματα τὰ ὁποῖα ἔφερον τὸ ἴδιον τοῦτο ἔμβλημα».⁴³ Η αναφορά αυτή δεν θα πρέπει να εκπλήσσει, καθὼς λόγω των εμπορικών και επιχειρηματικών του δραστηριοτήτων ὁ Κρούγκερ ἔχαιρε ευρείας ἀναγνώρισης, ἐνῶ τὸ ενδιαφέρον του για τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἡ πρότασή του για υιοθέτηση τοῦ Κύδωνα ὡς συμβόλου τῆς πόλης συμπλήρωνε ἀρμονικὰ τὸ ἀφήγημα περὶ ἀδιάσπαστης πολιτισμικῆς συνέχειας.⁴⁴ Εἰδικότερα, ἡ Ικάρ-Κρούγκερ σχολιάζει πως ἡ ἐν λόγω σφραγίδα «ἐνώνει τὸ τόσον αἰγλείεν παρελθὸν μετὰ τοῦ τόσον εὐτυχοῦς παρόντος τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἀναβιοῖ ὅλα τὰ ὄνειρα καὶ ὅλας τὰς προσδοκίας».⁴⁵ Αξίζει να σημειωθεῖ πως τὸ λογότυπο τοῦ Δήμου Χανίων παραμένει ἔκτοτε σχεδὸν ἀπαράλλακτο, ὡς σύμβολο τῆς ιστορικῆς συνέχειας τῆς πόλης ἀπὸ τὴ μινωικὴ περίοδο ἕως σήμερα⁴⁶ (εἰκ. 11, 12).

Η ἀνακάλυψη ἐνὸς ψηφιδωτοῦ στὴ Λάππα

Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ ζεύγος Κρούγκερ ἀνακάλυψε κατὰ τὴ διάρκεια μίας περιπλάνησής του στὴν κρητικὴ ὑπαιθρο ἓνα ἐντυπωσιακὸ ψηφιδωτὸ στὴν περιοχή τῆς ἀρχαίας Λάππας, κοντὰ στὴν Ἀργυρούπολη Ρεθύμνου.⁴⁷ Ὁ Κρούγκερ ἀναφέρει σχετικὰ πως «Ἀφού εἶχα ἤδη ἐπισκεφτεῖ διάφορες περιοχὲς στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς παραμονῆς μου στὴν Κρήτη, λόγω ἀρχαιολογικῶν, ιστορικῶν καὶ φυσιολατρικῶν ενδιαφερόντων, ἔκανα ἀρκετὰ ταξίδια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ [μετὰ τὸ 1901], για νὰ γνωρίσω καλύτερα τὴ χώρα καὶ τοὺς ἀνθρώπους τῆς. [...] Ἀργότερα για λογαριασμὸ τοῦ Υπουργείου Ἐξωτερικῶν, [...] στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νησιοῦ, μέχρι τὴν πεδιάδα τῆς Μεσαράς».⁴⁸ Κατὰ τὴ διάρκεια ἐνὸς ἀπὸ αὐτὰ τὰ ταξίδια, τὸ ζευγάρι ἐνότισε «μέρος ἐνὸς ψηφιδωτοῦ δαπέδου θαμμένο κατὰ ἀπὸ παλιὰ ερείπια στὴν ἀρχαία πόλη τῆς Λάππας, ποὺ ἀπεικονίζει μίαν σκηνὴ κνηγιοῦ κρητικῶν ἀγριοκάτσικων. Ἴσως κάποτε νὰ βρισκόταν σὲ αὐτὴ τὴν τοποθεσίαν ἓνας ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος (Diana), τῆς «Θεᾶς με τὸ τόξο καὶ τὸ βέλος».⁴⁹ Παρόμοια -καὶ κάπως πιο λεπτομερῆς- εἶναι καὶ ἡ περιγραφή τῆς Ικάρ-Κρούγκερ: «Τὸ μωσαϊκὸ τοῦτο δάπεδον παρίστα κνηγιὸν Κρητικὸ αἰγάργου, μετὰ δρυμῶν, κνηγιῶν καὶ σκύλων, ἔκειτο δὲ ἐπὶ μίας τοποθεσίας θαυμασίας, ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἦτο ἰδρυμένος Ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος. Τὸ εὐρεθὲν Μωσαϊκὸν τοῦτο, εὐρί-

13. Ψηφιδωτό με παράσταση κυνηγιού, Αργυρούπολη, 4ος-5ος αι. μ.Χ.

σκετο εις μίαν γωνίαν τοῦ δαπέδου τοῦ Ναοῦ, καὶ διετηρεῖτο τόσον καλῶς, ὥστε ἐφαίνετο ἡ εἰκὼν τὴν ὁποίαν παρίστα καὶ τὸ πλαίσιον (κορνίζα) καθαρότατα. Τοῦτον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνήκειν εἰς τὰς μετέπειτα Κρητικὰς ἀρχαιότητες, τὰς π.Χ. ἢ ὀλίγον μ.Χ. δηλονότι».

Οι ερασιτεχνικές γνώσεις του ζευγαριού το οδήγησαν σε εσφαλμένα συμπεράσματα ως προς τη χρονολόγηση του ψηφιδωτού. Το ψηφιδωτό απεικόνιζε πράγματι μια σκηνή κυνηγιού, αλλά δημιουργήθηκε κατά την α΄ βυζαντινή περίοδο, γύρω στο β΄ ήμισυ του 5ου αιώνα μ.Χ., και βρισκόταν στη βασιλική της Λάμπας μαζί με άλλα παρόμοια ψηφιδωτά που απεικόνιζαν κυνήγια σε φυσικό τοπίο (εικ. 13).⁵⁰ Σε κάθε περίπτωση, οι Κρούγκερ γράφουν ότι φρόντισαν να μεταφερθούν τα ψηφιδωτά στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Ρεθύμνου, πράγμα που έγινε πριν το 1918, όταν τα κατέγραψε στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* ο αρχαιολόγος Στέφανος Ξανθουδίδης, σημειώνοντας ότι πράγματι βρισκόνταν στο μουσείο. Τα ψηφιδωτά παρέμειναν στο μουσείο μέχρι το 1939, πληροφορία που αντλούμε από τον Βρετανό

αρχαιολόγο Τζον Πέντελμπερυ (John Pendlebury),⁵¹ αλλά καταστράφηκαν εν μέρει από τους αεροπορικούς βομβαρδισμούς της Μάχης της Κρήτης (20 Μαΐου-1 Ιουνίου 1941), όταν μια βόμβα προκάλεσε πλημμύρα στο μουσείο και σημαντικές φθορές στα μωσαϊκά.⁵² Μέχρι το 1965 παρέμειναν στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου του Ρεθύμνου, χρήζοντας άμεσης συντήρησης και αποκατάστασης.⁵³

Παράλληλα με τις υποθέσεις για τη χρονολόγηση του αρχαιολογικού ευρήματος, οι Κρούγκερ κατηγορήσαν τον γηγενή πληθυσμό για έλλειψη ενδιαφέροντος ή και αδιαφορία για τις αρχαιότητες. Σύμφωνα με την Ικάρ-Κρούγκερ, «Πόσον ὀλίγον ἐνδιαφέρον δεικνύει ἀκόμη ὁ λαὸς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ τῆς Νήσου διὰ τὰς ἀρχαιότητας ἀποδεικνύει καὶ τὸ εὔρημα τοῦτο, χαρακτηριστικότητα. Τὸ λείψανον τοῦτο τοῦ ἀρχαίου Ναοῦ ἐρημιοποιεῖτο ὡς σταῦλος, ὅπου ἐπεριώριζον τὰ ζῶα οἱ χωρικοὶ καὶ ὡς κοπρῶν, ἐξ οὗ καὶ τὸ Μωσαϊκὸν ἦτο ἐντελῶς κεκαλυμμένον διὰ παχέως στρώματος κόπρου τῶν ζώων».⁵⁴ Οι κατηγορίες αυτές δεν πρέπει να ήταν τυχαίες, καθώς δικαιολογούσαν την πα-

14. Σκίτσο της εποχής που απεικονίζει «τα βάρη του λευκού ανθρώπου» (*White Man's burden*).

ρέμβαση των Κρούγκερ και επιβεβαίωναν το «δικαίωμά» τους να αποσπάσουν το εύρημα από τον τόπο όπου βρισκόταν, ώστε να διασωθεί από την αμάθεια -άρα και από την καταστροφή- του ντόπιου πληθυσμού.

Αρχαιολογία και φυλετικές θεωρίες

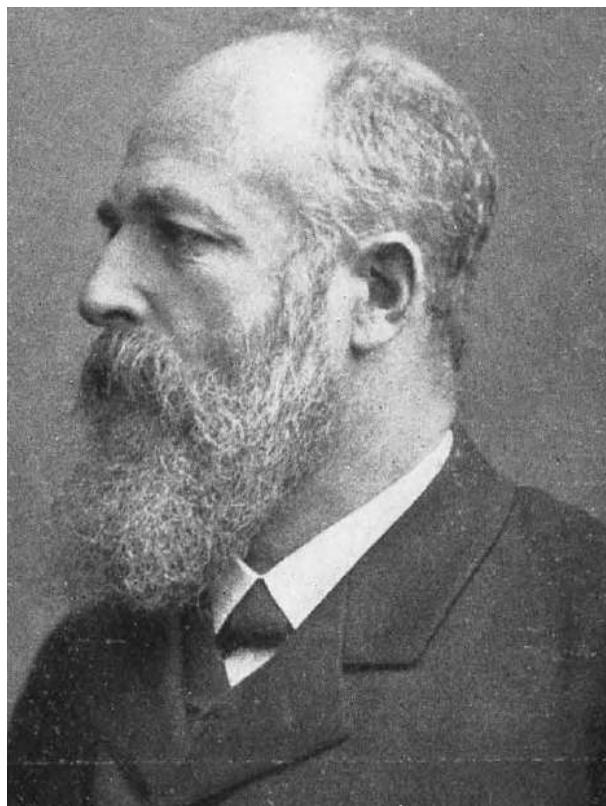
Αυτές οι αναφορές συνδέονται αναμφισβήτητα με το ιμπεριαλιστικό αφήγημα της εποχής, σύμφωνα με το οποίο ο εκπολιτισμός των «πρωτόγονων» φυλών ήταν το «χρέος» των ιμπεριαλιστικών ευρωπαϊκών δυνάμεων (εικ. 14).⁵⁵ Το κείμενο της Ιάκω-Κρούγκερ βρίθεται από παρόμοιες αναφορές που κατηγοριοποιούν τον κρητικό λαό στις «πρωτόγονες» φυλές: από τη βάρβαρη και απάνθρωπη συμπεριφορά τους προς τα ζώα⁵⁶ και την ύπαρξη ληστών στην ύπαιθρο, που επιβεβαίωναν την «οπισθοδρομικότητα» της περιοχής,⁵⁷ έως τις συχνές εξανθηματικές νόσους, οι οποίες είχαν εξαλειφθεί στον «πολιτισμένο» κόσμο,⁵⁸ αλλά στην Κρήτη εξακολουθούσαν να έχουν ευρεία διάδοση. Η έμφαση σε αυτές τις διαφορές αναδείκνυε τη διαφορά προ-

έλευσης και αντίληψης των Κρούγκερ σε σχέση με τον γηγενή πληθυσμό, «αποδεικνύοντας» ή επιβεβαιώνοντας ότι ήταν άξιοι εκπρόσωποι των «πολιτισμένων» λαών, κατά συνέπεια άνθρωποι που δικαιωματικά λειτουργούσαν και προβάλλονταν ως προστάτες των μνημείων της αρχαιότητας. Στο ίδιο πλαίσιο, η πρωτοβουλία τους να παρέμβουν για να μεταφερθεί το εύρημα σε μουσείο προβάλλεται ως αυτονόητη για αυτούς, αφήνοντας να εννοηθεί ότι αυτό δεν ήταν αυτονόητο για τους ανθρώπους ή τις αρχές τους τόπου.

Όσον αφορά τον Κρούγκερ και τις πολιτισμικές κατηγοριοποιήσεις του, ο ίδιος ομολογεί ότι είχε έρθει σε επαφή με τις αναδυόμενες -την εποχή εκείνη- φυλετικές θεωρίες, συνειπικουρώντας τις προσπάθειες του Αυστριακού ανθρωπολόγου και αρχαιολόγου Φέλιξ Ρίτερ φον Λούσαν (Felix Ritter von Luschan)⁵⁹ να συλλέξει και να μετρήσει δολιχοκέφαλα και βραχυκέφαλα κρανία⁶⁰ από ελληνικά οστεοφυλάκια, φυλακισμένους, χωροφύλακες, εργάτες, εμπόρους, δικηγόρους, ιατρούς και πολιτικούς της Κρήτης.⁶¹ Ο φον Λούσαν επισκέφθηκε την Αθήνα

το Πάσχα του 1912 με αφορμή την επέτειο των 75 χρόνων του Πανεπιστημίου Αθηνών και τη διεξαγωγή του 16ου Συνεδρίου Οριενταλιστών,⁶² εκπροσωπώντας το Πανεπιστήμιο του Βερολίνου (εικ. 15). Μετά το πέρας του συνεδρίου επισκέφθηκε την Κρήτη, αφού το πρωσικό Υπουργείο Παιδείας αποφάσισε να καλύψει τα έξοδά του. Οι έρευνες του φον Λούσαν κατέληξαν το 1913 στην έκδοση ενός άρθρου στο επιστημονικό περιοδικό *Zeitschrift für Anthropologie* (Περιοδικό για την Ανθρωπολογία), όργανο της Εταιρείας Ανθρωπολογίας, Εθνολογίας και Προϊστορίας του Βερολίνου (Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte), γραμματέας της οποίας υπήρξε ο ίδιος από το 1909. Ο συγγραφέας αποκόμισε μια εξαιρετική εικόνα για τον ορθόδοξο κρητικό λαό, την οποία εκφράζει ήδη από τις πρώτες σελίδες του άρθρου,⁶³ ενώ παραδόξως παραλείπεται κάθε αναφορά στις γερμανικές προξενικές αρχές του νησιού, δηλαδή τον Κρούγκερ. Στην έρευνά του καταλήγει ότι υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τύποι κρανίων, επιβεβαιώνοντας το γερμανικό αφήγημα περί της καθόδου των «ινδογερμανικών Δωριέων» στον γερμανικό δημόσιο και επιστημονικό λόγο η καθόδος των Δωριέων συνιστούσε τη μετακίνηση των λεγόμενων ινδογερμανικών φυλών από τον Βορρά στον Νότο, η οποία διασταλτικά συνέβαλε στη δημιουργία του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.⁶⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι, παρότι ο φον Λούσαν χρησιμοποιούσε τα ταξινομητικά μέτρα του επιστημονικού ρατσισμού, δεν υποστήριξε τον φυλετικό διαχωρισμό Αρίων, Σημιτών και άλλων φυλών, αν και είναι πολύ πιθανόν τα έργα του να συνέβαλαν σε αυτή την κατεύθυνση μετά τον θάνατό του, το 1924.

Σε κάθε περίπτωση, ο Κρούγκερ δεν παίρνει μια σαφή «φυλετική» θέση στο βιβλίο του, παρότι την εποχή που γράφει το «Βιογραφικό» του, το 1942, ο εθνικοσοσιαλισμός φαίνεται να έχει επικρατήσει στην Ευρώπη. Το ύφος του παραμένει λιτό, αποστεωμένο και σχεδόν κουρασμένο, διάσταση που μπορεί να αποδοθεί στην προχωρημένη ηλικία του. Ωστόσο, η «σιωπή» του Κρούγκερ δεν σήμαινε και ριζική διαφοροποίηση από τις απόψεις της σύζυγού του. Δεν είναι σαφές αν και πόσο πίστευε στις φυλετικές θεωρίες, αλλά στο έργο του φαίνεται αρκετά πιο συγκρατημένος και μετριοπαθής από τη σύζυγό του, στάση που μάλλον συνδέεται

15. Ο ανθρωπολόγος και αρχαιολόγος Φέλιξ φον Λούσαν.

με την επιχειρηματική και διπλωματική του ιδιότητα. Παρόλα αυτά, ο «παράλληλος βίος» με τον Σλήμαν και η απόφασή του να εγκαταλείψει το γερμανικό Ράιχ για να εγκατασταθεί στην Κρήτη αντανακλούν -και σε κάποιο βαθμό υπηρετούν- το γερμανικό αποικιακό μοτίβο οικονομικής διείσδυσης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, με απώτερο στόχο τη μετατροπή της σε ζώνη επρροής και οικονομικό υποχείριο του γερμανικού κράτους.⁶⁵

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και τα παρελκόμενά του

Υπό το φως των παραπάνω, είναι σαφές ότι η έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστο τον Κρούγκερ. Ο ίδιος αναφέρει στο «Βιογραφικό» του ότι «Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εργάστηκα για το Γερμανικό Γενικό Επιτελείο το 1916», διατύπωση που δείχνει πως έστειλε πληροφορίες -μάλλον στρατιωτικής φύσης- απευθείας στο Γερμανικό Επιτελείο και το Υπουργείο Εξωτερικών στο Βερολίνο, και όχι στην ιεραρχικά ανώτερη

αρχή, δηλαδή τη Γερμανική Πρεσβεία στην Αθήνα. Ο βασιλικός γραμματέας Γεώργιος Μελάς αποκαλύπτει στις αναμνήσεις του ότι ο Κρούγκερ ενημέρωσε την άνοιξη του 1915 τον Γερμανό υπουργό Εξωτερικών Γκότλμπ φον Γιάγκοφ (Gottlieb von Jagow) για τις έκνομες κινήσεις των Επιστράτων⁶⁶ στην πόλη και την τρομοκρατία του μουσουλμανικού πληθυσμού, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αντίποινα κατά των Ελλήνων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁶⁷ Η δράση του Κρούγκερ δεν άργησε να γίνει αντιληπτή, και το ζευγάρι εκδιώχθηκε από το νησί τον Μάιο ή τον Ιούνιο του 1916, μετά από παρέμβαση του Βρετανού προξένου.⁶⁸ Οι Κρούγκερ διέμεναν στην Αθήνα για δύο περίπου μήνες το καλοκαίρι του 1916, και στη συνέχεια εγκαταστάθηκαν στα Καλάβρυτα για έναν περίπου χρόνο, οπότε εγκλείστηκαν σε στρατόπεδο πολιτικών κρατουμένων στον Άγιο Γεώργιο Σαλαμίνας, και από εκεί μεταφέρθηκαν με γαλλικό πλοίο στη Μασσαλία,⁶⁹ όπου απελευθερώθηκαν και κατευθύνθηκαν προς τη Γερμανία μέσω Ελβετίας.

Επάνοδος στην Κρήτη

Με το τέλος του πολέμου οι Κρούγκερ επέστρεψαν στην Κρήτη, αλλά δεν βρήκαν το σπίτι τους όπως το είχαν αφήσει. Ο Κρούγκερ αναφέρει πως η οικία είχε κατασχεθεί από την ελληνική κυβέρνηση και είχε λεηλατηθεί από Γάλλους, Άγγλους και Έλληνες που διέμεναν στον χώρο μέχρι την επιστροφή των Κρούγκερ. «Μόνο μέσω της προσωπικής μου γνωριμίας με μερικούς από τους Έλληνες υπουργούς στην Αθήνα εκείνη την εποχή, οι οποίοι γνώριζαν τι είχαμε κάνει εγώ και η σύζυγός μου προς όφελος της χώρας στην Κρήτη τόσα χρόνια, τελικά μου επεστράφη η περιουσία μου κατ' εξαίρεση».⁷⁰ Έτσι, μετά από αρκετές πιέσεις του Γενικού Διοικητή Κρήτης Σωτήρη Κροκιάδα, το σπίτι των Κρούγκερ εκκενώθηκε και αποδόθηκε στους νόμιμους ιδιοκτήτες του, αλλά η επιστροφή του ζεύγους στο σπίτι δεν ήταν στιγμή χαράς (εικ. 16). Η Ικάρ-Κρούγκερ καταγράφει την απελπισία της και το έγκρητο της συναισθηματικής της κατάστασης: «Μόλις αντικρύσαμεν τὸ ἐσωτερικὸν τῆς οἰκίας περιήλθομεν εἰς ἀπελπισίαν. [...] Τὰ πλείεστα τῶν ἐπίπλων μας ἔλειπον, αἱ περισσότεραι θύραι καὶ τὰ παράθυρα ἦσαν κατεστραμμένα, ἅπαντα τὰ σκεύη τῆς μαγειρικῆς δὲν ὑπῆρχον. Βιβλία, κάρδα εἶχον ἐξαφανισθῆ».⁷¹

16. Το σπίτι των Κρούγκερ στο λιμάνι των Χανίων, στην οδό Αφεντούλιεφ 13.

Η Ικάρ-Κρούγκερ δεν αναφέρεται στη συλλογή αρχαιοτήτων που διατηρούσε το ζεύγος στο σπίτι του, αλλά ο Κρούγκερ σημειώνει πως μεταξύ άλλων «κλάπηκε επίσης μια συλλογή από όμορφες, πολύτιμες αντίκες, χρυσά, ασημένια και χάλκινα νομίσματα [...] Αντάμει επίσης πολύ για τη λεηλασία της βιβλιοθήκης μου, η οποία περιείχε πάνω από χίλιους τόμους σχεδόν όλων των κλάδων της επιστήμης, της θρησκείας, της φιλολογίας, της λογοτεχνίας, της αρχιτεκτονικής, της αρχαιολογίας, της ιστορίας της τέχνης, σε διάφορες γλώσσες, την οποία είχα συγκεντρώσει με μεγάλο κόπο επί περισσότερα από 50 χρόνια».⁷² Η λεηλασία του

σπιτιού και οι πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Ελλάδα και την Ευρώπη μετά τον πόλεμο, και ειδικά ο υπερπληθωρισμός που ταλάνισε τη Γερμανία την περίοδο 1920-1923,⁷³ σήμαιναν πως οι Κρούγκερ έχασαν μεγάλο μέρος της περιουσίας τους και κλήθηκαν να ξαναρχίσουν από το μηδέν.⁷⁴ Παρόλα αυτά, ο Κρούγκερ επιδόθηκε με νέα ενεργητικότητα σε αρκετά επιχειρηματικά εγχειρήματα, επενδύοντας μεταξύ άλλων σε ένα εργοστάσιο τοιγάρων και σε ένα ελαιουργείο.⁷⁵

Την ίδια περίοδο ο Κρούγκερ φαίνεται να καταπνέεται και πάλι με την αρχαιολογία. Δεν είναι σαφές αν μπόρεσε να εντοπίσει τις συλλογές που είχαν κλαπεί από το σπίτι του και να τις αγοράσει ή αν συγκρότησε νέες, αλλά το 1930 εμφανίζεται να δωρίζει αρχαιότητες στο (Αρχαιολογικό) Μουσείο Χανίων, που τότε φιλοξενούνταν στον κάτω όροφο της Νομαρχίας Χανίων. Σύμφωνα με επιστολή που παραθέτει η Ικάρ-Κρούγκερ στο βιβλίο της, στις 13 Μαρτίου 1930 ο επιμελητής του Μουσείου Χανίων Αριστοτέλης Κατσούλης απηύθυνε ευχαριστήρια επιστολή στον Ριχάρδο Κρούγκερ, εκφράζοντάς του «τάς άπειρους εύχαριστίας τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας διὰ τὴν εὐγενῆ χειρονομίαν μεθ' ἧς αὐτοπροαιρέτως ἠθελήσατε νὰ πλουτίσετε τὸ Μουσεῖον τῆς πόλεως ἡμῶν δι' εὐρημάτων οὐχὶ μικρᾶς ἀξίας, συμπεριλαμβανομένης καὶ αὐτῆς τῆς προθήκης».⁷⁶ Με δεδομένο ότι το σπίτι των Κρούγκερ είχε λεηλατηθεί κατά τον πόλεμο, η αναφορά αυτή υποδηλώνει ότι ο Κρούγκερ εξακολούθησε να συλλέγει αρχαιότητες, τις οποίες συγκέντρωνε και εξέθετε σε προθήκες στο σπίτι του, αλλά φαίνεται να αντιλαμβανόταν ότι οι καιροί είχαν αλλάξει, και ήταν πιο σφόδρον να τις παραχωρήσει. Η πρωτοβουλία αυτή συνέβαλε στη βελτίωση της εικόνας του κατά τη δύσκολη περίοδο που ακολούθησε τον πόλεμο, κατεύθυνση προς την οποία συνέτεινε άλλωστε και το βιβλίο της σύζυγου του για τον ίδιο.

Οι Κρούγκερ παρέμειναν στην Κρήτη έως το τέλος της ζωής τους, το 1944. Αυτό σημαίνει ότι βρισκόνταν εκεί όταν τα γερμανικά στρατεύματα κατέλαβαν το νησί τον Μάιο του 1941, ενώ λίγο αργότερα ο Κρούγκερ αντικαταστάθηκε στη θέση του προξένου από τον νέο και πιο «ενθουσιώδη» Καρλ Βάλουσεκ φον Βάλφελντ (Karl Walluschek von Wahlfeld),⁷⁷ και ο ίδιος έγινε επίτιμος πρόξενος. Δεν διαθέτουμε πολλά στοιχεία για την κοινωνική

και οικονομική δραστηριότητα του ζεύγους κατά την Κατοχή, αλλά φαίνεται πως δεν αναμίχθηκαν στις κλοπές αρχαιοτήτων και τις λαθρανασκαφές που διενήργησαν οι κατοχικές δυνάμεις.⁷⁸ Η Βαππιστίνη πέθανε από φυσικά αίτια στις 14 Μαρτίου 1944, και τρεις μέρες αργότερα, στις 17 Μαρτίου ακολούθησε ο Ριχάρδος. Η κηδεία τους έγινε την επομένη στον ορθόδοξο μητροπολιτικό ναό της Τριμάρτυρης, παρουσία πλήθους κόσμου και εκπροσώπων των αρχών.⁷⁹

Συμπεράσματα

Το παρόν άρθρο επιχειρήσε να ιχνηλατήσει τις αρχαιολογικές δραστηριότητες του Ριχάρδου Κρούγκερ στην Κρήτη από τα τέλη του 19ου αιώνα έως τον Μεσοπόλεμο (1919-1939), με βάση τα έργα που συνέγραψε ο ίδιος και η σύζυγός του. Παρότι ο Κρούγκερ δεν είναι απόλυτα σαφής ως προς το κίνητρο ή την αφορμή που τον έφερε στην Κρήτη, η Ικάρ-Κρούγκερ υποστηρίζει ότι σκοπός του ήταν να ασχοληθεί με την αρχαιολογία και να μιμηθεί τον δημοφιλή συμπατριώτη του Ερρίκο Σλήμαν, ο οποίος είχε ανασκάψει την Τροία και τις Μυκήνες. Στα μάτια του Κρούγκερ, ο Σλήμαν ενσάρκωνε ένα επιτυχημένο πρότυπο, έναν άνθρωπο ταπεινής καταγωγής, όπως ο ίδιος, που κατάφερε να διακριθεί και να προσφέρει σημαντικές γνώσεις στην ανθρωπότητα χάρις στις δεξιότητές του και τη διάθεσή του για περιπέτεια. Με την ίδια παρόρμηση φαίνεται να ξεκίνησε και ο Κρούγκερ για την Κρήτη, αλλά τον «κέρδισαν» οι επιχειρηματικές δραστηριότητες και η διπλωματική του καριέρα. Παρόλα αυτά, κατάφερε να βρῖσκει χρόνο για να περιηγείται την ύπαιθρο του νησιού, να σκάβει, να αποσπά αρχαιότητες και να τις εμπορεύεται ή δωρίζει.

Η δράση του αυτή ήταν απόλυτα συμβατή με την αντίληψη του εαυτού του, όπως αυτή προκύπτει από τα κείμενα, τα οποία υποδεικνύουν ότι τόσο ο ίδιος όσο και η σύζυγός του Ικάρ-Κρούγκερ ήταν βαθιά επηρεασμένοι από τον ρομαντικό εθνικισμό της εποχής τους, τον ιμπεριαλισμό και τις φυλετικές θεωρίες, στο πλαίσιο των οποίων έτειναν να αντιλαμβάνονται τους εαυτούς τους ως άξιους εκπροσώπους ενός «πολιτισμένου έθνους» ή μιας ομάδας «πολιτισμένων εθνών», που είχαν το «καθήκον» να εκπολιτίσουν τους «βάρβαρους γηγενείς» κατά τρόπο αντίστοιχο με ό,τι έκαναν οι ευρωπαίοι αξιωματούχοι σε πολλά άλλα μέρη του

17. Αναμνηστική φωτογραφία με τον αδερφό του Ριχάρδου, Όττο Κρούγκερ, το 1905, χαρακτηριστική του ιμπεριαλιστικού αφηγήματος.

κόσμου την ίδια εποχή. Στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, αλλά και των δικαιωμάτων και ελευθεριών που απολάμβαναν ως υπήκοοι μιας ευρωπαϊκής δύναμης, οι Κρούγκερ κατάφεραν να συγκεντρώσουν αρκετές αρχαιότητες, ορισμένες εκ των οποίων έστειλαν στη Γερμανία, ορισμένες εμπορεύτηκαν, και ορισμένες δώρισαν σε κρητικά μουσεία, όταν αντιλήφθηκαν ότι οι εποχές είχαν αλλάξει και ο γερμανικός ιμπεριαλισμός δεν ήταν πια «της μόδας» (εικ. 17).

Δυστυχώς, ο Κρούγκερ δεν μερίμνησε να καταγράψει εγκαίρως και λεπτομερώς πότε και ποιες θέσεις επισκέφθηκε, ποιες αρχαιότητες απέσπασε και τι απέγιναν αυτές. Κατά συνέπεια, οι αρχαιολογικές του δραστηριότητες παρέμειναν -με δική του ευθύνη- εν πολλοίς άγνωστες, ή στην καλύτερη περίπτωση αποσπασματικές και δύσκολο να επαληθευτούν. Η τύχη των περισσότερων ευρημάτων που πέρασαν από τα χέρια του παραμένει έως σή-

μερα άγνωστη, ακόμα και από τα μουσεία που δέχθηκαν, σύμφωνα με τα γραπτά των Κρούγκερ, τις αρχαιότητες, ενώ οι όποιες εκτιμήσεις και αναλύσεις του ζεύγους για αυτές είναι περιορισμένες ή και λανθασμένες, με αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι ο Κρούγκερ μπόρεσε ή μπορεί ποτέ να συγκριθεί με το «πρότυπό» του, τον Σλήμαν.

Σημειώσεις

1. Το παρόν άρθρο αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια ιστορικής καταγραφής της ζωής και των δραστηριοτήτων του ζεύγους Krüger, η οποία θα ολοκληρωθεί με την έκδοση μιας μονογραφίας.
2. Ξανθουδίδης 1904, 5-6.
3. Για περισσότερα βλ. Willetts 1967. Για περισσότερα σχετικά με τη ζωή και δράση του Αλμπέρτ βλ. Accade 1984.
4. Ο Έβανς κατέγραψε και σχολίασε τα ευρήματά του στο -κλασικό πλέον- έργο *The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, τ. 1-4, Λονδίνο: McMillan & Co., 1921-1936.
5. Σήμερα η πόλη ονομάζεται Tamowskie Góry και βρίσκεται στη νότια Πολωνία.
6. Σε αντιστοιχία με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, το Realschule ανήκει στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση και επικεντρώνεται, αλλά δεν περιορίζεται σε τεχνικά επαγγέλματα.
7. Politisches Archiv, *Auswärtiges Amt*, RZ 613/141523, Lebenslauf.
8. Προφορικές πηγές υποδεικνύουν ότι ο Κρούγκερ έγραψε την αυτοβιογραφία του κατόπιν προτροπής ή διαταγής του Γερμανού Διοικητή του «Φρουρίου Κρήτης» Μπρούνο Μπρόιερ (Bruno Brüer), με σκοπό να τη διαβάσουν οι αξιωματικοί του στρατού κατοχής και να μάθουν πότε, πόσο και πως οι Γερμανοί είχαν συμβάλει στην ανάπτυξη της Κρήτης πολύ πριν την κατάληψή της κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.
9. Krüger 1942, 2.
10. Β. Κρούγκερ, *Εκ της εν Κρήτη ζωής ενός Γερμανού Φιλέλληνας*, 1931, 40-41.
11. Για περισσότερα σχετικά με τις ανασκαφές αυτές, βλ. Schliemann 2010a και Schliemann 2010b.
12. Για περισσότερα βλ. Μπρωχότης 2015.
13. Για τον Βίλχελμ Ντέρφφελντ (1853-1940) και τη Γερμανική Σχολή στην Αθήνα βλ., Kankaleit 2020, 279-299. Ο Ντέρφφελντ υπήρξε και ιδρυτής της Γερμανο-Ελληνικής Εταιρείας (Deutsch-Griechisch Gesellschaft), η οποία επιχείρησε να προσθήσει μια ελληνογερμανική οικονομική και όχι μόνο συνεργασία, αλλά σκόταψε πάνω στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τον αντιγερμανισμό του Μεσοπολέμου και την ελιτίστικη συμπεριφορά των μελών της, βλ. Wallace 1988, 247.
14. Για περισσότερα, βλ. Marchand 2003, 7-115.
15. Κρούγκερ 1931, σ. 41. Ο Ιωσήφ Μπερίντα (Joseph ή Giuseppe Berinda) γεννήθηκε το 1840 στο Petrikau της Ρωσίας, σήμερα Piotrków Trybunalski της Πολωνίας. Εγκαταστάθηκε στα Χανιά το 1868 ως μηχανικός της πόλης επί Ρεούφ πασά (1870-1872), ιδιότητα με την οποία εκπόνησε το πρώτο σχέδιο της πόλης εκτός των τειχών. Στη συνέχεια άνοιξε φωτογραφείο με τον Ιωάννη Βαπτιστή Ανζέλιμ (Jeanne Baptiste Anselmi) και αργότερα έγινε διερμηνέας και γραμματέας του Προξενείου της Αυστροουγγαρίας στα Χανιά. Μετά τον γάμο του με τη Λάουρα Μίσκε (Laura Mischke) έγινε υποπρόξενος της Αυστροουγγαρίας στο Ηράκλειο, όπου πέθανε το 1904. Μαχαϊρίδης 2016, 20. Οι φωτογραφικές απεικονίσεις της Κρήτης μέσα από τον φωτογραφικό φακό του εκδόθηκαν το 1870 στην Αθήνα, βλ. Berinda 1870.
16. Κρούγκερ 1931, 42.
17. Η εταιρεία Österreichischer Lloyd ιδρύθηκε ως ασφαλιστική εταιρεία το 1833, αλλά το 1836 μπήκε στον χώρο της ναυτιλίας και σύντομα έγινε μία από τις μεγαλύτερες ναυτιλιακές εταιρείες στον κόσμο, καθώς διαχειριζόταν το μεγαλύτερο μέρος του υπερπόντιου εμπορίου και τις συγκοινωνίες από και προς την Αυστροουγγαρία δια θαλάσσης μέχρι το 1918. Υπήρξε μία από τις πρώτες ναυτιλιακές εταιρείες που επένδυσε σε ατμόπλοια, ενώ από τα τέλη του 19ου αιώνα έως το 1913 πρόσφερε τακτική αεροπορική σύνδεση μεταξύ Τεργέστης και Κρήτης (Χανίων, Ρεθύμνου και Ηρακλείου), απ' όπου γίνονταν συνδέσεις με άλλες γραμμές προς Πειραιά, Σμύρνη και Αλεξάνδρεια.
18. Politisches Archiv, *Auswärtiges Amt*, RZ 613/141523: Krüger 1942, 5.
19. Κρούγκερ 1931, 174.
20. Η αυτοβιογραφία της Ικάρο-Κρούγκερ είναι γραμμένη στα ελληνικά, γεγονός που υποδεικνύει ότι απευθυνόταν σε ελληνικό κοινό. Οι λόγοι αυτής της απόφασης δεν έχουν εξετασθεί, αν και μάλλον συνδέονται με τη δύσκολη οικονομική κατάσταση του ζευγαριού την περίοδο έκδοσης της αυτοβιογραφίας (1931), που ώθησε τον Κρούγκερ να ζητήσει το 1932 από το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών μια οικονομική ενίσχυση.
21. Κάποια από τα αντικείμενα που ο Κρούγκερ δώρισε στο Κρατικό Μουσείο του Βερολίνου (Staatliche Museen zu Berlin) «εκτίθενται» ψηφιακά στον παρακάτω σύνδεσμο, χωρίς δυστυχώς να αναφέρεται -ή επαληθεύεται- η πηγή: <https://recherche.smb.museum/?language=de&question=KRETA&limit=15&sort=relevance&controls=none> (τελευταία πρόσβαση 3.12.2023).
22. Τα αντικείμενα που ο Κρούγκερ δώρισε στο Μουσείο των Δουκών της Γκότα (Herzogliches Museum Gotha) εκτίθενται στο υπόγειο του ομώνυμου κτηρίου στη βάση του φρουρίου Φρίντενσταϊν (Schloss Friedenstein). Περιορισμένα στοιχεία είναι διαθέσιμα στον σύνδεσμο <https://www.stiftung-friedenstein.de/en/ducal-museum> (τελευταία πρόσβαση 3.12.2023).
23. Εννοεί το Αρχαιολογικό Μουσείο της Φρανκφούρτης (Archaeologisches Museum Frankfurt), ο ιστότοπος του οποίου ωστόσο δεν παρέχει επαρκή στοιχεία για να κάνει κάποιος την ταύτιση: <https://www.archaeologisches-museum-frankfurt.de/index.php/en/classical-antiquity> (τελευταία πρόσβαση 4.12.2023).
24. Μάλλον πρόκειται για το Μουσείο Ιστορίας και Πολιτισμού του Γκέρολιτς (Kulturhistorisches Museum Görlitz), ο ιστότοπος του οποίου επίσης παρέχει περιορισμένες επαρκείς πληροφορίες: <https://www.goerlitzer-sammlungen.de/de/Museumseschichte.html> (τελευταία πρόσβαση 4.12.2023). Η εμπορική μας με το Μουσείο αποδείχτηκε άκαρπη.
25. Krüger 1942, 2. Ο Karl Purgold (1850-1939) ήταν Γερμανός αρχαιολόγος και ιστορικός της τέχνης, ο οποίος έλαβε το διδακτορικό του από το Πανεπιστήμιο του Μονάχου το 1878. Από την αναγόρευσή του έως το 1880 ταξίδεψε ως υπότροφος του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου (Deutsche Archäologische Institut) σε πολλές μεσογειακές χώρες -μεταξύ των οποίων και η Κρήτη- και από το 1890 έως τη συνταξιοδότησή του το 1934 διετέλεσε διευθυντής του Μουσείου Δουκών της γενέτειράς του (Herzogliches Museum Gotha).
26. Shaw 2003, 89.
27. Shaw 2011, 426-427. Το 1881 άρχισε να χτίζεται στον περίβολο του Ανακτόρου Τόπιασι το Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης (Asar-i Atika Müzesi), το οποίο εγκαινιάστηκε στις 13 Ιουνίου 1891.
28. Ξανθουδίδης 1904, 7.
29. MacGillivray 2000, 91-99.
30. Η Κυρήνη ιδρύθηκε το 630 π.Χ. από μια ομάδα Θηραίων υπό τον Βάττο Αριστοτέλη, και εκτιμάται ότι πήρε το όνομά της από την πηγή Κύρη, που ήταν αφιερωμένη στον θεό Απόλλωνα. Η Κυρήνη σταδιακά εξελίχθηκε σε σημαντικό κέντρο του ελληνικού πολιτισμού στη βόρεια Αφρική, σε βαθμό που η ευρύτερη περιοχή ονομάστηκε Κυρηναϊκή. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο η Κρήνη και η Κυρηναϊκή αποτελούσαν μία επαρχία, με έδρα τη Γόρτυνα.
31. Η Ιταλία κατέλαβε τις παράλιες πόλεις της Λιβύης το φθινόπωρο του 1911, αλλά δεν κατάφερε να επικρατήσει επί των Οθωμανών με αποφασιστικό τρόπο, με αποτέλεσμα η σύγκρουση να επεκταθεί και σε άλλες περιοχές, όπως στην Ερυθρά Θάλασσα, τα Δαρδανέλλια και τα Δωδεκάνησα. Η σύγκρουση τελικά διευθετήθηκε με τη Συνθήκη του Ουσού (18 Οκτωβρίου 1912), με την οποία η Οθωμανική Αυτοκρατορία εκχώρησε την κυριαρχία της Λιβύης στην Ιταλία και η τελευταία δεσμεύτηκε να εκκενώσει τα Δωδεκάνησα.
32. Κρούγκερ 1931, 174.

33. Για περισσότερα σχετικά με την ελλαδική και ευρωπαϊκή επέμβαση στην Κρήτη βλ. Λιμαντζάκης 2020, 147-200.
34. Ο Ξανθουδίδης υποστήριξε πως «*Η επίβλεψις τῶν ἀρχαιο-λογικῶν ἐργασιῶν [πρέπει] νά γίνηται ὑπό ἀρχῶν ἐξαρτῶμενων ἀπό τῆς Κρητικῆς Πολιτείας καί ὑπ' αὐτῆς διοριζόμενων*», κα «*Ἔως ὅτου δὲ δὲν ληφθῶσι τα ἀναγκαιούτα ἐξασφαλιστικά νομοθετικά μέτρα, νά μὴ παραχωρῶνται ἀδειαι ἀνασκαφῶν εἰς οὐδένα*». Ιστορικό Αρχεῖο Κρήτης, Πρακτικά της Συντακτικῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν 1902, 45.
35. Ξανθουδίδης 1904, 8.
36. Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου, εφ. *Ἀναγέννησις*, αρ. τεύχ. 16, 3 Απριλίου 1899, 3.
37. Ξανθουδίδης 1904, 9-36.
38. Κρύγκερ 1931, 174.
39. Krüger 1942, 3.
40. Για περισσότερα βλ. Λιμαντζάκης 2020, 218-229.
41. Krüger 1942, 2.
42. Μάλιστα, το όνομα του αδερφού του Κρούγκερ παρατηρείται στα Πρακτικά του Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων ως το 1927. Ενδεικτικά, βλ. *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων*, Αριθμός 48, 20 Σεπτεμβρίου 1907· *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων*, Αριθμός 54, 1 Νοεμβρίου 1907.
43. «*Η Γιάρο-Κρούγκερ μάλιστα σχολιάζει πως «Κατὰ τὴν γνώμην μου δὲν ἦτο δυνατόν νά γίνη ἐπιτυχεστέρα ἐκλογή τῆς σφραγίδος τοῦ Δήμου Χανίων, ἡ ὁποία ἐνώνει τὸ τόσον αἰγλιεὶν παρελθὸν μετὰ τοῦ τόσον εὐτυχῶς παρόντος τῆς ἀπελευθερώσεως καὶ ἀναβιοῖ ὅλα τὰ ὄνειρα καὶ ὅλας τὰς προσδοκίας»*. Κρύγκερ 1931, 78.
44. Krüger 1942, 2. Πράγματι, ο Κρούγκερ διεκπεραίωνε τα εμπορικά συμφέροντα του Γερμανικού Ράιχ, ενώ ταυτόχρονα λειτουργούσε σαν μεσάζων για την εξαγωγή και την εισαγωγή ειδῶν ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ σὴν Κρήτη. Ενδεικτικὸ παράδειγμα τῆς ἐπυροῆς του, ἡ ἐγκριση ἀπὸ τὸ Δημοτικὸ Συμβούλιον πρότασής του για τὴν ἐισαγωγὴ χαλύβδινων, μολυβένιων καὶ χυτοσιδερένιων σωλῆνων ἀπὸ τὴ Γερμανία για τὴν κατασκευὴ του υδραγωγείου τῆς πόλης τῶν Χανίων σὴν περιοχὴ Ἅγιος Ἰωάννης, βλ. *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων*, Αριθμός 30, 11 Ιουλίου 1907.
45. Κρύγκερ 1931, ὀ.π.
46. Η τελευταία σχετικὴ ἀπόφαση τοῦ Δημοτικῶν Συμβουλίου Χανίων εἶναι ἡ 150/2021, ἡ ὁποία ορίζει τρεῖς μορφές τοῦ αρχικοῦ λογότυπου (στα χρώματα μπλε, μαύρο καὶ ἄσπρο) ὡς ἐξίσου ἀποδεκτές καὶ ἐπίσημες. Βλ. σχετικά τὸν ιστότοπο <https://www.chania.gr/enimerosi/press-kit-logotupo/presskit.html> (τελευταία πρόσβαση 20.6.2024).
47. Η Αργυρούπολη εἶναι χτισμένη σε πλαγιά με υψόμετρο 260 μέτρων στα ανατολικά του ποταμοῦ Μουσέλα, που αποτελεί τὸ διοικητικὸ ὄριο τῶν ἄλλοτε ἐπαρχιῶν καὶ νυν Δήμων Αποκορώνου καὶ Ρεθύμνου.
48. Θα πρέπει να περιηγήθηκε τὴν ἐνδοχώρα γύρω ἀπὸ τὸν Ψηλορείτη (ἐπαρχίες Μυλοποτάμου καὶ Ἀμαρίου), καὶ να περιηγήθηκε τουλάχιστον τὴ δυτικὴ Μεσαρά (ἐπαρχίες Πυργιωτίσσης καὶ Καινουρίου), ὅπου εἶχαν πρόσφατα γίνει σημαντικὲς ἀνασκαφές σὴν Φαιστό καὶ τὴ Γόρτυνα.
49. Krüger 1942, 2.
50. Ξανθουδίδης 1918, 31· Πελεκανίδης 1974, 118.
51. Pendlebury 1939, 370.
52. Πλάτων 1947, 627.
53. Στυλιανός 1965, 281. Ευχαριστοῦμε θερμὰ για τὴς πληροφορίες σχετικά με τὸ μουσικὸ τῆ δρ. Αρχαιολογίας Ἄννα Δαλγυρίστη.
54. Κρύγκερ 1931, 177.
55. Το «βάρος τοῦ λευκοῦ ἀνδρα» (*The White Man's Burden*), ὅπως ἀνέφερε χαρακτηριστικὰ ὁ Ρούντγιαρντ Κίπλινγκ (Rudyard Kipling) σὸ ὁμώνυμο ποίημα του. Βλ. Παπαδημητρίου 2000, 120-121· Traverso 2013.
56. Κρύγκερ 1931, 118-120.
57. Κρύγκερ 1931, 28-30. Για τὴ ληστεία ὡς σημεῖο «οπισθοδρομικότητας» μιας περιοχῆς, βλ. Berman 1997, 41-164.
58. Κρύγκερ 1931, σ. 16. Για τὴς ασθένειες καὶ τὴν ἱεραριστικὴ ὀπτικὴ τους βλ. Howell 2014, 26-82 καὶ 109-163· Watts 1997, 1-38 καὶ 84-120.
59. Για τὴ ζωὴ του von Luschan καὶ τὸ ἐπιστημονικὸ του ἔργο, βλ. Ruggendorfer, Szemethy 2009.
60. Προφανῶς, ὁ φον Λούσαν υπηρετοῦσε τὴν «ἐπιστήμη» τῆς Κρανιολογίας, ἡ ὁποία ἔθεσε ὡς στόχο τὴν ταξινόμηση τῶν ἀνθρώπων ὁμάδων ἀνάλογα με τὴς γωνίες τοῦ προσώπου ἀνάμεσα σε δύο γραμμές καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὰ ρουθόνια μέχρι τὰ αυτιά καὶ ἀπὸ τὴ γνάθο μέχρι τὸ μέτωπο. Η Κρανιολογία θεμελιώθηκε ἀπὸ τὸν Ολλανδὸ Πέτρον Κάμπερ (Petrus Camper) στα μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἔθεσε τὸ ἀρχαιο-ελληνικὸ «ἄρα καὶ τὸ «ομορφότερο»- πρότυπο σὴν γωνία τῶν 95 ὡς 100 μοιρών. Στὴ βάση τῆς κλίμακας βρισκόταν τὸ κρανίον τῶν μαύρων φυλῶν, με γωνία 42 ὡς 58 μοιρών. Ὁ Σουηδὸς καθηγητῆς ἀνατομίας Ἄντερς Ρέτζιους (Anders Retzius) τεκμηρίωσε τὴς ἀνατομικὲς διαφορές, εἰσάγοντας τὸς ὅρους δολιχοκέφαλος, μεσοκέφαλος καὶ βραχυκέφαλος. Για περισσότερα βλ. Παπαδημητρίου 2000, 105-107.
61. Krüger 1942, 3.
62. Για τὴν ἐπέτειο καὶ τὸ συνέδριο, βλ. Καρακατσούλη, «Οἱ Γερμανοὶ ἐπίτιμοι διδάκτορες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸς Βαλκανικοὺς Πολέμους ἕως τὸν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», 2023.
63. Von Luschan 1913, 307-393.
64. Holdt, Von Hofmannsthal 1923, σ. Εἰσαγωγὴ XI· Günther 1929, 9.
65. Kennedy 1980, σ. 167-183. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα πῆρξε ἡ δημιουργία μιας «αποικίας» καπνοῦ σὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία, ὅπως σὴν Καβάλα καὶ τὴ Θάσο, βλ. Fuhrmann 2006, 24-25.
66. Οἱ Ἐπίστρατοι ἀπέτελεσαν μια φιλοβασιλικὴ καὶ παραστρατιωτικὴ ὁργάνωση, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε τὸ 1916, μεσοῦσης δηλαδὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Διχασμοῦ, ὡστε να ἀποτρέψει τὸν ἀφοπλισμὸ τῆς Ἑλλάδας που ἐπέβαλαν οἱ δυνάμεις τῆς Entente καὶ να τρομοκρατήσῃ τὸ βενιζελικὸ στρατόπεδο. Ὁ δεῦτερος στόχος οδήγησε μεταξύ ἄλλων καὶ στα Νοεμβριανά, δηλαδὴ σὸ ἀντιβενιζελικὸ πογκρόμ ἐναντίον τῶν βενιζελικῶν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1916, βλ. Μαυρογορδάτος 1996.
67. Μελάς 2000, 99-100.
68. Κρύγκερ 1931, 127-128· Krüger 1942, 4.
69. Κρύγκερ 1931, 135.
70. Krüger 1942, 4.
71. Η Γιάρο-Κρούγκερ φαίνεται να ἀποδίδει αὐτὴ τὴν κατάσταση σὸς Βρετανούς: «*Καθὼς μᾶς ἐπληροφόρησαν ἔπειτα, ὀλόκληρα κᾶρα καταλόγων, ὀλοκλήρους σειρὰς ἐτῶν ἐπιστολῶν καὶ βιβλίων [...] μετέφερον εἰς τὸ ἐν Χαλέπᾳ Ἀγγλικῶν Προξενεῖον. Εἶναι πιθανότατον ὅτι ἅπαντα ταῦτα ἀπεστάλησαν τότε πρὸς τὸ ἐν Λονδίνῳ Ὑπουργεῖον τοῦ Ἐμπορίου ἢ πρὸς τὸ ἰδιαιτέρου Τμημα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀγγλικῆς Προεσβείας*». Κρύγκερ 1931, 161-162.
72. Krüger 1942, 3.
73. Η χρηματοδότηση τῆς πολεμικῆς προσπάθειας μέσω δανεισμοῦ, οἱ υπέρογκες οικονομικὲς ἀποζημιώσεις που απαιτοῦσαν οἱ Σύμμαχοι καὶ ἡ κατὰληψη τῆς Ρηνανίας ἀπὸ τὰ Συμμαχικὰ στρατεύματα τὸ 1923 οδήγησε τὴ γερμανικὴ οικονομία σὸ χεῖλος τοῦ γκρεμοῦ, καταστρέφοντας τὴς οικονομίες τῆς αστικῆς τάξης. Για περισσότερα, βλ. Kerstingjöhanner 2004· Teupe 2022.
74. Ἐπιχειρώντας ἕναν ἀπολογισμὸ, ὁ Κρούγκερ ἀναφέρει πως «*Μετὰ τὸν Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πλοῦτος μου, περίπου 500.000 χρυσὰ μάρκα, που εἶχα ἀποκτήσει μετὰ ἀπὸ περισσότερα ἀπὸ 50 χρόνια ἐργασίας, χάθηκε λόγω τῶν πληθωρισμοῦ καὶ τῆς λεηλασίας. Ἐλάχιστα ἐχον ἀπομείνει ἀπὸ αὐτά, γιατί ἡ καταπιεσμένη καὶ θύμα ἐμετάλλευσης πατρίδα μου [τὴ Γερμανία] δὲν μπόρεσε να με ἀποζημιώσει για τὴς ἀπώλειες που ἔπαθα. [Ἀπὸ τὴν ἄλλη,] Πολλοὶ ἄλλοι Γερμανοὶ που ζουν σὸ ἐξωτερικὸ δὲν τα πῆγαν καλύτερα*». Krüger 1942, 8.
75. Krüger 1942, 7.

76. Το ίδιο διάστημα φαίνεται να παραχώρησε κάποιους πίνακες του Δομίνικου Θεοδοζόπουλου στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, και η σύζυγός του παραθέτει τη σχετική ευχαριστήρια επιστολή του διευθυντή Νικόλαου Παπαδάκη, με ημερομηνία 18 Μαΐου 1930. Κρούγκερ 1931, 175-176.
77. Ο νέος πρόξενος αντικατέστησε τον Κρούγκερ την 1 Απριλίου 1942 και εγκαταστάθηκε στην άλλοτε οικία Καρδαμάκη επί της οδού Ελευθερίου Βενιζέλου (εξεί όπου σήμερα φιλοξενείται ο Ερυθρός Σταυρός). Για τον διορισμό του πρώτου και την αντικατάστασή του δεύτερου, βλ. ΡΑΑΑ, ΡΖ 617/143836, *Sonderbevollmächtigte des Auswärtigen Amts für den Südosten*, Dienststelle Athen an Auswärtigem Amt, 2 Mai 1944.
78. Για περισσότερα βλ. Καλιτσουνάκης, Κακριδής, Καζαντζάκης & Κουτουλάκης, 1983, 90-96.
79. Επικήδαιο εκφώνησαν ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Ιωάννης Πασσαδάκης και ο Αντώνιος Μάλμος. Οι επικήδαιο δημοσιεύτηκαν στην εφ. *Παρατηρητής*, αρ. φύλλου. 767, 23 Μαΐου 1944.

Βιβλιογραφία

- Accade S. (ed.) 1984, *Federico Halbherr e Gaetano De Sanctis pionieri delle missioni archeologiche italiane a Creta e in Cirenaica: dal carteggio De Sanctis 1909-1913*, Ρώμη, La Rocca.
- Berinda J. 1870, *Κρήτη 1870*, Αθήνα, Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.
- Berman N. 1997, *Orientalismus, Kolonialismus und Moderne: Zum Bild des Orient in der deutsch-sprachigen Kultur um 1900*, Βερολίνο, Springer-Verlag.
- Günther H. 1929, *Rassengeschichte des hellenischen und des römischen Volkes*, Μόναχο, J. F. Lehmanns Verlag.
- Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου, Συλλογή Εφημερίδων «Ραδάμανθυσ», προσβάσιμη στον σύνδεσμο <https://anemi.lib.uoc.gr/hierarchy/collection/120/> (τελευταία πρόσβαση 18.7.2024).
- Evans A. 1921-1936, *The Palace of Minos: a comparative account of the successive stages of the early Cretan civilization as illustrated by the discoveries at Knossos*, τ. 1-4, Λονδίνο, McMillan & Co.
- Holdt H.-Von Hofmannsthal H. 1923, *Griechenland. Baukunst. Landschaft. Volksleben*, Βερολίνο, Verlag Ernst Wasmuth A. G.
- Howell J. 2014, *Exploring Victorian Travel Literature. Disease, Race and Climate*, Εδιμβούργο, Edinburgh University Press.
- Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Εφημερίδων και Πρακτικά της Συντακτικής Συνλεύσεως των Κρητών*, 1902.
- Kankleit A. 2020, «The German Archaeological Institute at Athens and the German School of Athens, 1896-1932», στο K. Sporn-A. Kankleit (επ.), *Die Abteilung Athen des DAI und die Aktivitäten Deutscher Archäologen in Griechenland 1874-1933*, Βερολίνο, DAI, 279-299.
- Καλιτσουνάκης Ι., Κακριδής Ι., Καζαντζάκης Ν., Κουτουλάκης Κ. 1983, *Έκθεσις της Κεντρικής Επιτροπής Διαπιστώσεως Ωμοτήτων εν Κρήτη*, Ηράκλειο.
- Καρακατσούλη Α., «Οι Γερμανοί επίτιμοι διδάκτορες του Πανεπιστημίου Αθηνών από τους Βαλκανικούς Πολέμους έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο», προσβάσιμο στον σύνδεσμο: https://comdeg.eu/el/master_essay (τελευταία πρόσβαση 11.3.2024).
- Kennedy P. 1980, *The Rise of the Anglo-German Antagonism. 1860-1914*, Λονδίνο, Allen & Unwin.
- Kerstingjöhanner H. 2004, *Die deutsche Inflation 1919-1923. Politik und Ökonomie*, Φρανκφούρτη στον Μάιν, Peter Lang.
- Κρούγκερ Β. 1931, *Εκ της εν Κρήτη ζωής ενός Γερμανού Φιλέλληνας, Συμβολή εις την Ιστορίαν της Οικονομικής και Βιομηχανικής εν γένει αναπτύξεως της Κρήτης, και εις την Πολιτικήν Ιστορίαν αυτής*, Χανιά, Τύποις Α. Μπορτόλη.
- Krüger R. 1942, *Kurzgefaßter Lebenslauf*, Χανιά.
- Λιμαντζάκης Γ. 2020, *Το Κρητικό Ζήτημα 1868-1913, από τα πεδία των μαχών στη διεθνή διπλωματία*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Δήμος Αποκορώνου, Κοινωφελές Ίδρυμα «Αγία Σοφία».
- Λούλος Κ. 1991, *Η Γερμανική πολιτική στην Ελλάδα, 1896-1914*, Αθήνα, Παπαζήσης.
- MacGillivray J. Alexander 2000, *Minotaur: Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth*, Νέα Υόρκη, Hill and Wang (Farrar, Straus and Giroux).
- Marchand S. 2003, *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Ντιού Τζέρσι, Princeton University Press.
- Μαυρογορδάτος Γ. 1996, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι Επίστρατοι του 1916*, Αθήνα, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Μαχαιρίδης Χ. 2016, *Οι φωτογράφοι των Χανίων*, Χανιά, Έρεισμα.
- Μελάς Γ. 2000, *Ο Κωνσταντίνος. Αναμνήσεις του Πρώην Γραμματέως του*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press.
- Μποχώτης Θ. 2015, *Ελέγχοντας τον τόπο του παρελθόντος. Η γερμανοελληνική σχέση εξουσίας στις ανασκαφές της Ολυμπίας, 1869-1882*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Ξανθουδίδης Στ. 1904, *Ο Κρητικός Πολιτισμός, Ήτοι τα εξαγόμενα των εν Κρήτη ανασκαφών*, τ. 16, Αθήνα, *Επιστημονική Εταιρεία Αθηνών*.
- Ξανθουδίδης Στ. 1918, *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 4 (1918), Παράρτημα, 31.
- Παπαδημητρίου Δ. 2000, *Ο Ευρωπαϊκός Ρατσισμός. Εισαγωγή στο Φυλετικό Μίσος: ιστορική, κοινωνιολογική και πολιτική μελέτη*, Αθήνα, «Ελληνικά Γράμματα».
- Πελεκανίδης Στ. 1974, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος Ι. Νησιωτική Ελλάς*, Θεσσαλονίκη, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών.
- Pendlebury S. D. J. 1939, *The archaeology of Crete. An introduction*, Λονδίνο, Methuen & CO. LTD.
- Πιπέλια Ε. 2020, «Το Αποκλειστικόν Δικαίωμα του Λαμβάνειν Εκμαγεία και Αποτυπώματα ...», Πολιτι-

- κές και Επιστημονικές Όψεις του Άρθρου 7 της Ελληνογερμανικής Σύμβασης περί των Ανασκαφών στην Ολυμπία», στο Κ. Sporn-A. Kankeleit (επ.), *Die Abteilung Athen des DAI und die Aktivitäten Deutscher Archäologen in Griechenland 1874-1933*, Βερολίνο, DAI, 119-134.
- Πλάτων Ν. 1947, «Η τύχη των αρχαιοτήτων της Κρήτης κατά τον πόλεμον», *Κρητικά Χρονικά*, 1 (1947), 215-219, 625-631.
  - Politisches Archiv, *Auswärtiges Amt*.
  - *Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων* 1907.
  - Ruggendorfer P., Szemethy H. 2009, *Felix von Luschan (1854-1924)*, Βιέννη, Verlag Böhlau.
  - Schliemann H. 2010a, *Tiryns: The Prehistoric Palace of the Kings of Tiryns*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press.
  - Schliemann H. 2010b, *Report on the excavations in Troy in 1890*, Κέιμπριτζ, Cambridge University Press.
  - Στυλιανός Α. 1965, «Η αρχαιολογική κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1965», *Κρητικά Χρονικά*, 19 (1965), 279-294.
  - Shaw W.M.K. 2003, *Possessors and possessed: museums, archaeology, and the visualization of history in the late Ottoman Empire*, Berkeley, University of California Press.
  - Traverso E. 2013, *Οι Ρίζες της Ναζιστικής Βίας. Μια Ευρωπαϊκή Γενεαλογία* (μτφρ. Ν. Κούρκουλος), Αθήνα, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου.
  - Teupe S. 2022, *Zeit des Geldes. Die deutsche Inflation zwischen 1914 und 1923*, Φρανκφούρτη στον Μάιν, Campus Verlag.
  - Von Luschan F. 1913, «Beiträge zur Anthropologie von Kreta», *Zeitschrift für Ethnologie*, 45 (1913), 307-393.
  - Fuhrmann M. 2006, *Der Traum vom deutschen Orient. Zwei deutsche Kolonien im Osmanischen Reich, 1851-1918*, Φρανκφούρτη, Campus Verlag GmbH.
  - Wallace S. 1988, *War and the Image of Germany: British Academics, 1914-1918*, Εδιμβούργο, Birlinn.
  - Watts S. 1997, *Epidemics and History. Disease, Power and Imperialism*, Νιου Χέιβεν, Yale University Press.
  - Willetts R. 1967, *The Law Code of Gortyn*, Βερολίνο, Walter de Gruyter & CO.
  - <https://recherche.smb.museum/> (τελευταία πρόσβαση 3.12.2023).
  - <https://www.stiftung-friedenstein.de/en/ducal-museum> (τελευταία πρόσβαση 3.12.2023).
  - <https://www.archaeologisches-museum-frankfurt.de/index.php/en/classical-antiquity> (τελευταία πρόσβαση 4.12.2023).
  - <https://www.goerlitzer-sammlungen.de/de/Museumsgeschichte.html> (τελευταία πρόσβαση 4.12.2023).
  - <https://www.chania.gr/en/imerosi/press-kit-logotupo/presskit.html> (τελευταία πρόσβαση 20.6.2024).

Πρόελευση εικονογράφησης

1. Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών. 2-3. Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. 4. Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Χαϊδελβέργης. 5. de.wikipedia.org. 6-7. Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. 8. www.outdooractive.com. 9. Περιοδικό *Κρητικάί Μελέται*, τ. 1-2, 1933, 19. 10. Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. 11. Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων. 12. Ιστοσελίδα Δήμου Χανίων. 13. Ιστοσελίδα Αρχαιολογικού Μουσείου Ρεθύμνου. 14. Victor Gillam για το περιοδικό *Judge*, 1 Απριλίου 1899. 15. Περιοδικό *Berliner Leben*, τεύχος 2 (1907). 16. Γιώργος Λιμαντζάκης. 17. Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

ABSTRACT

The “archaeological” activities of Richard Krüger
Illegal excavations, trade and donations of antiquities from Crete (1890-1930)

Petros Koris

Historian, Ph.D. of History
Aristotle University of Thessaloniki, Greece

Georgios Limantzakis

Turkologist, Ph.D. of Political Sciences and
History, Panteion University, Greece

Themes in Archaeology 2024, 8(1): 36 - 55

This article deals with the archaeological activities of Richard Georg Krüger in Crete, where he settled as a merchant in 1887, became secretary of the Austro-Hungarian consulate in 1890 and first German consul in Crete in 1901. Although Krüger devoted most of his time to economic and political activities, he seems to have been greatly influenced by the archaeological activities of his compatriot Heinrich Schliemann, and attempted to imitate him. He toured dozens of sites of archaeological interest in Crete, excavated and bought antiquities, some of which he later donated to the museums of Chania and Rethimno, or to museums in Germany, while many others were lost in 1916, when his house in Chania was looted. The main sources that were used for this article are his “Short Biography” (*Kurzgefaßter Lebenslauf*), written in German in 1942, and a book written by his wife, Baptistine Krüger-Icarde, *From the life of a German Philhellene in Crete*, translated into Greek and published in Chania in 1931.

Key words: Richard Krüger, Heinrich Schliemann, German archaeologists, Cretan antiquities